

Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη
ειδικών ομάδων πληθυσμού

Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων

Copyright © 2008 ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Μεσογείων 14-18, 115 27 Αθήνα
Τηλ.: 210 7491717, Fax: 210 7488435
e-mail: ekdosis@ekke.gr
<http://www.ekke.gr>

© 2008 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH
14-18, Messoghion Av., 115 27 Athens-Greece
Tel.: +302107491717, Fax: +302107488435

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων:
Μεσογείων 14-18, 115 27 Αθήνα
Τηλ.: 2107491705, Fax: 2107488435
e-mail: ekdosis@ekke.gr
<http://www.ekke.gr>

ISBN 978-960-7093-98-1

Εικόνα εξωφύλλου: Κακοδαιμονία, 1916, 73, Πάουλ Κλέε, Υδατόχρωμα σε βαμβακερό ύφασμα,
κολλημένο σε χαρτόνι, 18,5Χ25,5 εκ., Βέρνη, Μουσείο Καλών Τεχνών,
Ίδρυμα Πάουλ Κλέε, εκδ. Taschen, σελ. 38.

Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανάταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού

Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων

Μαρία Μητροσύλη, Έμμη Φρονίμου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΑΘΗΝΑ 2008

Η παρούσα μελέτη αποτελεί προϊόν της Δράσης 19 του έργου «Άλκηστις», το οποίο υλοποιείται στο πλαίσιο της ΚΠ EQUAL.

Υπεύθυνος φορέας για την εκπόνηση της εν λόγω μελέτης είναι το Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Επιστημονικός υπεύθυνος για το συνολικό έργο του ΕΚΚΕ στην ΑΣ «Δίκτυο για την Άρση του Κοινωνικού Αποκλεισμού των Γυναικών ΑΛΚΗΣΤΙΣ – RE(START)» είναι ο Ηλίας Κικίλιας.

Στον Δημοσθένη και στην Κατερίνα-Δάφνη

Ευχαριστίες

Ευχαριστούμε θερμά την Κοινωνική Υπηρεσία των Γυναικείων Φυλακών Κορυδαλλού για τα πρόσφατα στατιστικά στοιχεία που μας έδωσε. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε την προϊσταμένη κοινωνική λειτουργό κα Έφη Χατζή για τις πληροφορίες αλλά και τις εμπειρίες που μοιράστηκε μαζί μας.

Μ.Μ., Ε.Φ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Εισαγωγή	
Αντικείμενο και μέθοδος.....	13
Κεφάλαιο 1	
Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης.....	15
Κεφάλαιο 2	
Το νομικό πλαίσιο λειτουργίας του σωφρονιστικού συστήματος σχετικά με την κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη: οικογένεια, επικοινωνία με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, εκπαίδευση και εργασία	19
2.1. Ελληνική νομοθεσία.....	19
2.2. Διεθνή, ευρωπαϊκά νομικά κείμενα και κώδικας καλών σωφρονιστικών πρακτικών	31
Κεφάλαιο 3	
Συνθήκες κράτησης στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού	35
3.1. Συνθήκες κράτησης και προβλήματα γυναικών κρατουμένων	35
3.2. Επαφή με τον έξω κόσμο, άδειες εξόδου.....	40
Κεφάλαιο 4	
Οικογενειακή κατάσταση και σχέσεις γυναικών κρατουμένων με την οικογένεια	45
4.1. Η οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα	45
4.2. Η οικογένεια των γυναικών κρατουμένων.....	49
4.3. Οι σχέσεις των κρατουμένων με την οικογένεια	55

Κεφάλαιο 5

Επαγγελματική επανένταξη	65
5.1. Εργασία και απασχόληση μέσα στη φυλακή	65
5.2. Προγράμματα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης	68
5.3. Αποφυλάκιση, μετασφρονιστική μέριμνα	72
Συμπεράσματα-Προτάσεις.....	77
Βιβλιογραφία	83

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο κοινωνικός αποκλεισμός παραμένει υπαρκτός στις σύγχρονες ανεπτυγμένες κοινωνίες, μολονότι αυτές έχουν να επιδείξουν σημαντική πρόοδο στο επίπεδο, τουλάχιστον, της νομοθεσίας, σε ό,τι αφορά τη διαδικασία καταπολέμησης των παντός είδους διακρίσεων. Η διάρρηξη του τείχους του αποκλεισμού εξαρτάται, πρωτίστως, από την ποιότητα της κοινωνικής αλληλεγγύης αλλά και από τις διεξόδους και τις ευκαιρίες που ένα ευνομούμενο κράτος προσφέρει στους πολίτες του.

Στο επίκεντρο της επίπονης διαδικασίας της κοινωνικής ενσωμάτωσης βρίσκεται η σχέση του ατόμου με την αγορά εργασίας. Η δυσκολία πρόσβασης σε αυτήν γίνεται εντονότερη όσο πιο αδύνατη είναι η θέση του μέσα στην κοινωνία που ζει και δραστηριοποιείται. Υπό αυτή την έννοια, τα στερεότυπα και οι κοινωνικές προκαταλήψεις παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός αρνητικού κλίματος, που έχει την κατάληξή του στο διακριτικό αποκλεισμό των περισσότερο αδύναμων ομάδων.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί τμήμα του έργου «*Δίκτυο για την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών*», το οποίο ανατέθηκε στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής του ΕΚΚΕ, στο πλαίσιο της Κοινωνικής Πρωτοβουλίας EQUAL. Αναφέρεται στο ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των γυναικών κρατουμένων, όπως αυτή συντελείται μέσα από την οικογενειακή και κοινωνική τους επανένταξη, οι οποίες, στην προκειμένη περίπτωση, είναι αναγκαίο να προηγηθούν.

Οι συγγραφείς αναλύουν με κριτική ματιά το νομοθετικό πλαίσιο που διέπει το σωφρονιστικό μας σύστημα, τις συνθήκες κράτησης, τις δυνατότητες επικοινωνίας και διατήρησης των οικογενειακών σχέσεων των γυναικών κρατουμένων, τις ευκαιρίες για εργασία και απασχόληση καθώς και για επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση μέσα στις φυλακές. Επίσης, διερευνώντας τις δυνατότητες θεσμικής υποστήριξης μετά την αποφυλάκιση και αξιολογώντας τα παραπάνω ως ένα σύνολο, διατυπώνουν σειρά προτάσεων κοινωνικής πολιτικής, που συμβάλλουν στην επανένταξη των γυναικών κρατουμένων στην κοινωνία και κατ' επέκταση στην αγορά εργασίας.

Πιστεύω ότι η μελέτη αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και αξιόλογη συνεισφορά, όχι μόνο γιατί εστιάζει σε μια ιδιαίτερα δεινή όψη του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά και γιατί υποδεικνύει την ανάγκη συνειδητοποίησης της αποδοχής «των άλλων», με στόχο την ενεργό συμμετοχή τους μέσα στην κοινωνία.

*Καθηγητής Ιωάννης Σακέλλης
Διευθυντής του Ινστιτούτου Κοινωνικής Πολιτικής
Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η εξέταση και αξιολόγηση των προβλημάτων, που οι κρατούμενες στις Γυναικείες Φυλακές της χώρας αντιμετωπίζουν σε σχέση με την κοινωνική και επαγγελματική τους επανένταξη. Ειδικότερα δε εξετάζονται τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν για τη διατήρηση των οικογενειακών σχέσεων και δεσμών, κυρίως με τους συντρόφους και τα παιδιά τους, αλλά και με το ευρύτερο κοινωνικό και εργασιακό τους περιβάλλον.

Από ποικίλες έρευνες στην Ελλάδα και διεθνώς, προκύπτει ότι ο ποινικός εγκλεισμός, ως θεσμός στερητικός της ελευθερίας, επηρεάζει άμεσα την οικογενειακή και επαγγελματική ζωή των κρατουμένων, τόσο κατά τη διάρκεια της φυλάκισης όσο και μετά την απόλυσή τους. Δημιουργεί ρήγμα στις προσωπικές και κοινωνικές τους σχέσεις, στο βαθμό που αυτές προϋποθέτουν μια ενεργητική ενασχόληση εκ μέρους των κρατουμένων, για να διατηρηθούν και να αντέξουν τις αρνητικές συνέπειες του στίγματος, αλλά και της φυσικής απομάκρυνσης, για μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα. Επιπλέον, ο εγκλεισμός δυσχεραίνει την επιστροφή στην αγορά εργασίας και υποθάλπει την υποτροπή.

Η συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής ανδρών και γυναικών αποτελεί γενική αρχή του Κοινοτικού Δικαίου και μάλιστα με αυξημένη ισχύ, σε σχέση με το παράγωγο Κοινοτικό Δίκαιο. Η αρχή αυτή, ακόμη, συμπληρώνει, κατά μία έννοια, την αρχή της ισότητας και των ίσων ευκαιριών μεταξύ των δύο φύλων.

Στην παρούσα μελέτη προσδώσαμε στην έννοια της οικογενειακής συμφιλίωσης και μια νέα σημασία, αυτή της διατήρησης και σύσφιξης των οικογενειακών δεσμών μέσα και έξω από τη φυλακή.

Η μελέτη εστιάζει στα εξής θέματα:

Στο πρώτο κεφάλαιο διευκρινίζεται η έννοια της κοινωνικής επανένταξης. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η ελληνική νομοθεσία καθώς και διεθνή κείμενα, που αφορούν στο σωφρονιστικό σύστημα. Επικεντρώνεται στην κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη των γυναικών κρατουμένων από τη σκοπιά της νομοθεσίας και, ιδιαίτερα, σε θεσμούς που τις προάγουν, όπως της οικογένειας, της επικοινωνίας, της εκπαίδευσης και της εργασίας. Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τις συνθήκες κράτησης και τα προβλήματα που οι γυναίκες κρατούμενες αντιμετωπίζουν στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού, καθώς και θέματα επικοινωνίας τους με τον έξω κόσμο. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται γενικά στο θεσμό της οικογένειας και ειδικότερα στην οικογένεια των γυναικών κρατουμένων και στις σχέσεις τους με αυτήν. Το πέμπτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην επαγγελματική επανένταξη των γυναικών κρατουμένων και ιδιαίτερα στους θεσμούς της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της μετασωφρονιστικής υποστήριξης, οι οποίοι και την προετοιμάζουν. Τέλος, επιχειρείται η εξαγωγή συμπερασμάτων και η διατύπωση προτάσεων κοινωνικής πολιτικής, παρατίθεται δε και η σχετική βιβλιογραφία.

Η μελέτη βασίστηκε, από πλευράς μεθόδου, στη διερεύνηση ελληνικής, κυρίως, αλλά και ξένης βιβλιογραφίας, σχετικά με:

α) στατιστικά στοιχεία πρόσφατων και παλαιότερων ερευνών (δημοσιευμένων και αδημοσίευτων),

β) ποιοτικά δεδομένα και πορίσματα μελετών,

γ) ελληνικά και διεθνή νομοθετήματα (όπως ο Σωφρονιστικός Κώδικας, εισηγητικές και αιτιολογικές εκθέσεις, προτάσεις κοινοβουλευτικών επιτροπών, διεθνή κείμενα, κ.λπ.) και, τέλος,

δ) ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα που προέκυψαν από δύο ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις με την Προϊσταμένη της Κοινωνικής Υπηρεσίας των Γυναικείων Φυλακών Κορυδαλλού, τα οποία και ενσωματώθηκαν στο κείμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ

Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο πεδίο του ποινικού δικαίου κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν οι ιδέες του θετικισμού, ως ανερχόμενου φιλοσοφικού ρεύματος, άρχισαν να επικρατούν και να επηρεάζουν τους διάφορους επιστημονικούς κλάδους.

Οι κλασικές, περί ποινής, θεωρίες (της κλασικής σχολής του ποινικού δικαίου), οι οποίες προσδιόριζαν τη γενική πρόληψη και τη δίκαιη τιμωρία ως σκοπούς της ποινής, περιθωριοποιήθηκαν και έδωσαν τη θέση τους στις ιδέες της θετικής σχολής, σύμφωνα με τις οποίες η ποινή είχε ανθρωπιστικό σκοπό, τη «βελτίωση» του εγκληματία.

Το νέο *παράδειγμα* αντικατέστησε το μέχρι τότε ισχύον «δικαιϊκό πρότυπο» και εισήγαγε νέες, για την εποχή, μεταρρυθμίσεις που σχετίζονταν με τη «βελτίωση» του εγκληματία, μέσα από παρεμβάσεις υποχρεωτικής μεταχείρισής του, εκ μέρους του κράτους. Υπό την επίδραση των νέων θεωριών, το επιστημονικό ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από την εγκληματική πράξη (έγκλημα) και τη δίκαιη ανταπόδοσή της προς τον εγκληματία άνθρωπο και τη βελτίωσή του, η οποία θεμελιώθηκε περισσότερο στη «θεραπεία» του παρά στην τιμωρία του (θεραπευτικό ή αναμορφωτικό πρότυπο). Αυτή η «βελτίωση» συνιστούσε το σκοπό της ποινής και δεν είχε ηθικό, αλλά μόνο «θεραπευτικό» χαρακτήρα.

Μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο του «αναμορφωτικού ιδεώδους» αναπτύχθηκε η ιδέα της κοινωνικής επανένταξης των πρώην κρατουμένων, ως συνέπεια αυτής της αναμόρφωσης, που θα λάβαινε χώρα κατά τον εγκλεισμό, ως οφειλή της κοινωνίας απέναντι στο δράστη που εξέτισε την ποινή του. Έκτοτε δε, η κοινωνική επανένταξη συνδέθηκε άρρηκτα με αυτό το «θεραπευτικό-αναμορφωτικό μοντέλο».

Με την πάροδο των χρόνων εφαρμόστηκαν στις φυλακές πλήθος προ-

γραμμάτων που σκοπό είχαν την επανακοινωνικοποίηση-επανάταξη των κρατουμένων και απέβλεπαν στην αναδόμηση της προσωπικότητάς τους, με νέες επιστημονικές μεθόδους, που τους επιβάλλονταν ανεξάρτητα από τη θέλησή τους.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 οι παρεμβάσεις αυτές στην προσωπικότητα των κρατουμένων θεωρήθηκαν αντισυνταγματικές, ενώ τα προγράμματα που εφαρμόστηκαν για αναμόρφωση των δραστών αμφισβητήθηκαν ως προς την αποτελεσματικότητά τους να μειώσουν την υποτροπή.

Τη δεκαετία του 1970 μελέτες αξιολόγησης, που διεξήχθησαν σε Ευρώπη και Βόρεια Αμερική, έκριναν τα αποτελέσματα αυτών των προγραμμάτων ως αναξιόπιστα και μεθοδολογικά ανεπαρκή, κατέληγαν δε σε απαισιόδοξα συμπεράσματα σχετικά με τη δυνατότητα αναμόρφωσης του δράστη του εγκλήματος («nothing works»).

Το «θεραπευτικό πρότυπο» άρχισε να καταρρέει, συμπαρασύροντας μαζί του το σύνολο των αξιών και των πρακτικών του «αναμορφωτικού ιδεώδους», που συγκροτούσαν το πλαίσιο άσκησης της σωφρονιστικής πολιτικής για περίπου έναν αιώνα,¹ βυθίζοντας ταυτόχρονα σε επαγγελματική και υπαρξιακή κρίση τους ειδικούς που ασχολούνταν με το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης.

Η αποτυχία του *παραδείγματος* δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες, ώστε να κυριαρχήσει μια ανταποδοτικού τύπου δικαιοσύνη² και να επικρατήσει το «δικαιϊκό μοντέλο», με αρνητικές επιπτώσεις στην αναγωγή της κοινωνικής επανάταξης σε σκοπό της σωφρονιστικής μεταχείρισης (Γιοβάνογλου, 2006, σ. 19), καθώς και με την επιβολή σκληρότερων νόμων και βαρύτερων ποινών.

Τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 κατέστη σαφές ότι οι προσπάθειες επανακοινωνικοποίησης στο πλαίσιο του σωφρονιστικού συστήματος είχαν βασιστεί σε μια λανθασμένη θεωρία για την εγκληματική συμπεριφορά, αυτή της εγκληματικής προσωπικότητας, η οποία ασφαλώς δεν ίσχυε για την πλειονότητα των κρατουμένων.

Επισημάνθηκαν, επίσης, η ετερογένεια του πληθυσμού των φυλακών και οι διαφορετικές ανάγκες των κρατουμένων που αυτή η ετερογένεια συνεπάγεται, καθώς και οι αδυναμίες των προγραμμάτων που εφαρμόστηκαν, πάνω σε σημαντικά θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα (Albrecht, 2002, σ. 215).

---

1. Βλ. Garland D., 2001, σ. 8.

2. Βλ. Νικολόπουλος Γ., 2005, σ. 101.

Αργότερα, τη δεκαετία του 1990, ανανεώθηκε το επιστημονικό ενδιαφέρον γύρω από την κοινωνική επανένταξη και υποστηρίχθηκε, με βάση άλλες νεότερες έρευνες, ότι, κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και για ορισμένες κατηγορίες δραστών, τα προγράμματα μεταχείρισης μέσα στη φυλακή μπορούσαν να έχουν αποτέλεσμα («something works»), ως προς την επιτυχημένη κοινωνική επανένταξη και τη μείωση της υποτροπής, ενώ ταυτόχρονα διαπιστώθηκε η μεγάλη σημασία του εντοπισμού κριτηρίων διαφοροποίησης των επιτυχημένων προγραμμάτων επανένταξης από εκείνα που δεν έχουν ελπίδα επιτυχίας.³

Η επιστημονική συζήτηση γύρω από τη διατήρηση ή μη της κοινωνικής επανένταξης ως σκοπού της ποινής οδήγησε σε ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με τον επαναπροσδιορισμό του όρου, όπως, κυρίως, της θεωρητικής αναγωγής της επανένταξης σε δικαίωμα,⁴ καθώς και της πρότασης που αποτελούσε σύγκλιση των αρχών του «δικαιϊκού» και του «αναμορφωτικού» μοντέλου (Γιοβάνογλου, 2006, σ. 22).

Σήμερα η έννοια της κοινωνικής επανένταξης μετεξελίχθηκε και προσδιορίζεται διαφορετικά από ό,τι στη δεκαετία του 1960. Ο σκοπός της επανένταξης δεν συνδέεται πλέον με εξαναγκαστικές παρεμβάσεις στην προσωπικότητα του κρατούμενου, ούτε με ιατρικού τύπου «μεταχείριση» εκ μέρους της πολιτείας, αλλά συμπορεύεται με το σεβασμό της αξιοπρέπειας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του, ενώ οποιοδήποτε παροχές προς αυτόν κατά την έκτιση της ποινής (όπως, π.χ., η εκπαίδευση ή η κατάρτιση, κ.λπ.), προϋποθέτουν απαραίτητα τη συναίνεσή του. Η κοινωνική επανένταξη συνεχίζει να έχει αποδοχή στη θεωρητική συζήτηση, τόσο ως σκοπός της αντεγκληματικής πολιτικής όσο και ως δικαίωμα αυτού που εκτίει στερητική της ελευθερίας ποινή (Γιοβάνογλου, 2006, σ. 39-40). Οριοθετείται δε ως το καθήκον της πολιτείας να στηρίζει τα αποφυλακιζόμενα άτομα στην προσπάθειά τους για ομαλή επάνοδο στην κοινωνική ζωή, δηλαδή στο οικογενειακό, κοινωνικό και επαγγελματικό τους περιβάλλον.

Δεν έχουμε αυταπάτες σχετικά με τις δυσκολίες υλοποίησης της κοινωνικής επανένταξης στην πράξη, κυρίως όταν έχει προηγηθεί η οδυνηρή εμπειρία της φυλάκισης, με όλες τις κοινωνικές, οικονομικές και ψυχολογικές της συνέπειες. Αποδεχόμαστε, όμως, τη διατήρησή της ως αρχής της αντεγκλη-

---

3. Βλ. αναλυτικά Albrecht H. J., 2002, σ. 215 επ., και Νικολόπουλος Γ., 2005, σ. 113.

4. Για την αναλυτική συζήτηση γύρω από αυτές τις απόψεις, βλέπε Γιοβάνογλου, 2006, σ. 23 και επ. Νικολόπουλος Γ., 2005, σ. 101. Για την ένταξη και ως δικαίωμα γενικότερα, βλέπε και Καυταντζόγλου Ι., 2006, κεφ. 10.

ματικής πολιτικής και του σωφρονιστικού συστήματος εν γένει, και θεωρούμε, μαζί με την Ch. Lazerges, ότι **«είναι βέβαιο ότι η επανένταξη, χωρίς να αποτελεί απλή ουτοπία, απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Εμφανίζεται μάλλον σαν τη γραμμή του ορίζοντα προς την οποία πρέπει να τείνουμε»**⁵.

---

5. Lazerges Ch., 2000, σ. 93.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΩΦΡΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗ: ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕ ΤΟ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ

2.1. Ελληνική νομοθεσία

Στη σύγχρονη Ελλάδα, μετά από μια μακρόχρονη νομοθετική επεξεργασία που χαρακτηρίστηκε από τη σύσταση διαδοχικών νομοθετικών επιτροπών με στόχο την αναθεώρηση του Κώδικα Μεταχείρισης Κρατουμένων (ν. 1851/1989),⁶ θεσπίστηκε ο εν ισχύ Σωφρονιστικός Κώδικας (ν. 2776/1999).⁷

Αυτή η μεταρρύθμιση κρίθηκε απαραίτητη για να αντιμετωπίσει την κρίση στις ελληνικές φυλακές που εκφράστηκε κυρίως μέσα από εξεγέρσεις, αποδράσεις και αυτοκτονίες κρατουμένων τη δεκαετία του 1990, καθώς ο υπερπληθυσμός των φυλακών, η υποτυπώδης υποδομή, η ελλιπής στελέχωση και οι εγγενείς αδυναμίες του σωφρονιστικού συστήματος δημιουργούσαν προβλήματα στο ελληνικό κράτος με την καλλιέργεια κλίματος ανασφάλειας και ανομίας στον κοινωνικό κόσμο (Μαργαρίτης και Παρασκευόπουλος, 2003, σ. 435-436).

Παράλληλα θεωρήθηκε σκόπιμο να διαμορφωθεί ένας ρεαλιστικός και εφαρμόσιμος Σωφρονιστικός Κώδικας, στο βαθμό που ο Κώδικας Μεταχεί-

---

6. Όπως μεταγενέστερα τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με νέους θεσμούς.

7. Στη συνέχεια θα αναφέρεται και ως Σωφρ. Κ.

ρισης Κρατουμένων βρισκόταν κατά ένα μέρος σε αναστολή ισχύος των πιο καινοτόμων διατάξεων του και άρθρα του είχαν περιπέσει σε ακρησία (Θαννοπούλου κ.ά., 1997, σ. 49). Όμως, αξίζει να επισημάνουμε ότι οι μεταγενέστερες του 1993 τροποποιήσεις του Κώδικα Μεταχείρισης Κρατουμένων, με σημαντικότερη εκείνη των διατάξεων του ν. 2298/1995, είχαν φιλελεύθερη και ανθρωπιστική προσέγγιση (Σωφρ. Κ., σ. vii), και το μείζον πρόβλημα ήταν τελικά η εφαρμογή της –διάσπαρτης έστω– σωφρονιστικής νομοθεσίας.

Περαιτέρω ανάγκες κωδικοποίησης και μορφοποίησης σε ενιαίο κείμενο του πλήθους των διατάξεων της σωφρονιστικής νομοθεσίας συνέβαλαν στην ψήφιση του νέου Κώδικα, ο οποίος σε επίπεδο πολιτικής βούλησης σηματοδοτεί την κατεύθυνση της δημόσιας πολιτικής από την κοινωνική φροντίδα προς τον αυστηρότερο ποινικό έλεγχο (Wacquant, 2001, σ. 98). Στην Ελλάδα, η στροφή προς μιας μορφής ποινική αυστηρότητα εμφανίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1990, με καθυστέρηση σε σχέση με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Αλοσκόφης, 2005, σ. 11). Η ρύθμιση της σωφρονιστικής πραγματικότητας περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό, για μια ακόμα φορά, στη μεταρρύθμιση της νομοθεσίας. Ασφαλώς η μεταρρύθμιση της νομοθεσίας εντάχθηκε σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα δημόσιας πολιτικής που είχε ως στόχο, μεταξύ άλλων, την επέκταση του σωφρονισμού με την ίδρυση νέων φυλακών ή με την ανάπτυξη των ήδη υπάρχοντων για την επίλυση του ζητήματος του υπερπληθυσμού των ιδρυμάτων (Σωφρ. Κ., σ. 11-12), αντί ο προσανατολισμός της μεταρρύθμισης να κατευθυνθεί προς την εμπέδωση θεσμών ανοικτής φυλακής και εναλλακτικών δομών φροντίδας για ειδικές ομάδες κρατουμένων (π.χ. κέντρα απεξάρτησης για χρήστες ναρκωτικών ουσιών, κ.ά.).

Ο Σωφρονιστικός Κώδικας είναι ένα συστηματοποιημένο νομοθέτημα το οποίο περιλαμβάνει 14 κεφάλαια και 88 άρθρα. Αποτελεί προϊόν συμβιβασμού και συγκερασμού διαφορετικών αντεγκληματικών και κοινωνικών πολιτικών, καθώς και αντίθετων θεωρητικών απόψεων σχετικά με το σκοπό της φυλάκισης, τη φύση και το ρόλο της ιδρυματικής και μεταϊδρυματικής φροντίδας. Αυτό απορρέει από τη χρήση του τίτλου «Σωφρονιστικός Κώδικας», την αποδοχή της ουδετερότητας του γερμανικού όρου «ποινές κατά της ελευθερίας», τη διατήρηση της έννοιας «μεταχείριση», έστω με προσπάθεια καθορισμού του περιεχομένου της και την αποφυγή του όρου *επανένταξη* και των συνώνυμων ή συγγενικών όρων σχετικά με τις συνθήκες κράτησης. Ωστόσο ο όρος *επανένταξη* είναι δόκιμος και αποτελεί πάγια πλέον πολιτική της ΕΕ (βλ. Ψήφισμα Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Α4 0369/1998).

Συγκεκριμένα, οι ρυθμίσεις του νέου Κώδικα αφορούν «στους όρους και στις συνθήκες εκτέλεσης ποινών και μέτρων ασφαλείας κατά της ελευθε-

ρίας, σύμφωνα με το Σύνταγμα, τις διεθνείς συμβάσεις, τους νόμους και τις κανονιστικές πράξεις που εκδίδονται κατά εξουσιοδότησή τους» (άρθρο 1 παρ 1. Σωφρ. Κ.). Με το άρθρο 1 του Κώδικα θεσπίζεται γενική ρήτρα που καλύπτει ολόκληρο το νομοθέτημα, επιτάσσοντας το σεβασμό των συνταγματικών εγγυήσεων προστασίας των δικαιωμάτων που πλήττονται άμεσα ή έμμεσα από την έκτιση της ποινής.

Με τα επόμενα άρθρα των γενικών αρχών υπογραμμίζεται ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά τη μεταχείριση, με τον καθορισμό των οργάνων ελέγχου νομιμότητάς της. Εξ ου και, χωρίς να διατυπώνεται ρητά, γίνεται αποδεκτό ότι σκοπός της ποινής είναι ο περιορισμός της ελευθερίας του ατόμου και, συνεπώς, η φυλακή, σε οποιαδήποτε μορφή, θεωρείται τόπος εκτέλεσης της επιβαλλόμενης ποινής (Σωφρ. Κ., σ. 52). Εγκαταλείφθηκε η ωφελμιστικού χαρακτήρα προσέγγιση του *σκοπού* εκτέλεσης της ποινής και της *μεταχείρισης* των κρατουμένων και, συνακόλουθα, ο πατερναλιστικός χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης στην προσωπικότητα των κρατουμένων. Αυτή είναι μια σημαντική διαφορά με τον Κώδικα Μεταχείρισης Κρατουμένων του 1989, που έθετε ως σκοπό της περιοριστικής της ελευθερίας ποινής την αγωγή και την κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων, στην οποία απέβλεπε και η μεταχείρισή τους. Η συγκεκριμένη διάταξη που ενστερνιζόταν το «αναμορφωτικό πρότυπο» είχε επικριθεί για αντισυνταγματικότητα,⁸ διότι παρουσίαζε στοιχεία παρεμβατικότητας στην προσωπικότητα των κρατουμένων.

Στην ελληνική σωφρονιστική πρακτική επισημαίνεται ότι δεν ακολουθήθηκε ποτέ αναμορφωτική μεταχείριση σύμφωνα με ξένα πρότυπα, ούτε έγιναν επεμβάσεις στην προσωπικότητα των κρατουμένων (Λαμπροπούλου, 1990-92, σ. 125), με μόνη, ίσως, εξαίρεση, κατά τη γνώμη μας, την αλλαγή του φρονήματος στους πολιτικούς κρατούμενους παλαιότερα, που αξίζει να διερευνηθεί περαιτέρω.

Είναι φανερό ότι στο νέο Σωφρονιστικό Κώδικα έγινε προσπάθεια συγκεκριμένου του «δικαιϊκού προτύπου» με το «αναμορφωτικό πρότυπο».⁹ Υιοθετήθηκε, δηλαδή, η άποψη ότι η ποινή φυλάκισης αφορά αποκλειστικά και μόνο τον περιορισμό της προσωπικής ελευθερίας, και ότι οι κρατούμενοι δεν

---

8. Παραβίαζε την αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 παρ. 1 του Συντ./1975/86/01) και το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου (άρθρο 5 παρ. 1 Συντ./1975/86/01).

9. Για τα θεωρητικά ζητήματα σχετικά με το «αναμορφωτικό και το δικαϊκό» πρότυπο, βλ. Γιοβάνογλου, 2006, σ. 15-29.

αποξενώνονται από την άσκηση των ατομικών ή άλλων δικαιωμάτων τους (π.χ. το πολιτικό δικαίωμα ψήφου κατά τις εκλογές), ούτε υποβάλλονται σε άλλους περιορισμούς, εκτός από αυτούς που προβλέπονται στον Κώδικα.

Ωστόσο, δεν επιτεύχθηκε η πλήρης συμφιλίωση του «δικαιϊκού» με το «αναμορφωτικό» πρότυπο, με αποτέλεσμα τόσο την περιορισμένη κατοχύρωση και διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων και, κυρίως, του δικαιώματος στην επανένταξη, όσο και τη μη δέσμευση του Κράτους να θέτει ως στόχο της αντεγκληματικής του πολιτικής την κοινωνική επανένταξη.

Η μη σύγκλιση των δύο προτύπων τελικά βαθαίνει το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στο θεσμικό επίπεδο και στο επίπεδο πρακτικής, πράγμα το οποίο, όπως θα διαπιστώσουμε σε επόμενο κεφάλαιο, διευκολύνει την μη εφαρμογή θεσμών και ρυθμίσεων που αντιμετωπίζουν χρόνια προβλήματα του σωφρονιστικού συστήματος. Επισημαίνουμε στο νέο Κώδικα μια οπισθοδρόμηση, με την υπαναχώρηση σε κάποιο βαθμό του ιδανικού ή «ιδεώδους»¹⁰ της κοινωνικής επανένταξης και της μη ρητής αναγνώρισής του από τη νομοθεσία, παρόλο που αποτελεί δημόσια πολιτική τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα του ανθρώπου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου να τελούν υπό την εγγύηση του κράτους (Σύνταγμα 1975/86/01).

Στο νέο Σωφρονιστικό Κώδικα, ενσωματώνονται καινοτόμοι θεσμοί του προϊσχύσαντος δικαίου που στοχεύουν στην ομαλή επάνοδο των κρατούμενων στην κοινωνία και προβλέπονται ρυθμίσεις σχετικά με την εκπαίδευση, την εργασία, την ασφάλιση, την ψυχαγωγία και την επικοινωνία των κρατούμενων με την οικογένειά τους και τον εκτός της φυλακής κόσμο, στο πλαίσιο μέτρων κοινωνικής πολιτικής, με την προϋπόθεση ότι το επιθυμούν οι ίδιοι οι κρατούμενοι.

Συγκεκριμένα, στα άρθρα 34-64 και 81-82¹¹ του Σωφρονιστικού Κώδικα ρυθμίζονται τα θέματα που αποβλέπουν (α) στη συμφιλίωση των κρατούμενων με την οικογένειά τους και στη σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών με το ευρύτερο περιβάλλον τους καθώς, και (β) στην επαγγελματική τους επανένταξη.

Το νομικό πλαίσιο, που θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω, δεν αφορά μόνο τις γυναίκες κρατούμενες. Αναφέρεται, γενικότερα, στους κρατούμενους άνδρες και γυναίκες, χωρίς διακρίσεις. Επίσης, πολλές από τις ρυθμί-

---

10. Όρος που χρησιμοποιείται από την Λαμπροπούλου, 1990-92, σ. 123.

11. Βλ. κεφάλαιο 5: άρθρα 34-39, κεφ. 6: άρθρα 40-50, κεφ. 7: άρθρα 51-58, κεφ. 8 άρθρα: 59-64, κεφ. 12: 81-82. Βλ. και ορισμένα διάσπαρτα άρθρα σε διάφορα κεφάλαια, όπως είναι το άρθρο 67.

σεις του εφαρμόζονται σε όλες τις κατηγορίες κρατουμένων, ενώ ορισμένες διατάξεις του αφορούν συγκεκριμένη κατηγορία.

Ειδικότερα, ως προς τις κρατούμενες γυναίκες, στο άρθρο 13 του Σωφρονιστικού Κώδικα ορίζεται ότι «οι γυναίκες εκτίουν την ποινή τους σε καταστήματα κράτησης ή σε ιδιαίτερα τμήματα άλλων καταστημάτων και απαγορεύεται η επικοινωνία τους με άλλες κατηγορίες κρατουμένων». Οι κανόνες διαβίωσης και τα προγράμματα που εφαρμόζονται είναι «προσαρμοσμένα στις ανάγκες του φύλου τους».

A) Κανόνες για τη συμφιλίωση των κρατουμένων με την οικογένειά τους και τη σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών με το ευρύτερο περιβάλλον

Καταρχάς, οι κανόνες ή οι θεσμοί που σχετίζονται άμεσα με τη συμφιλίωση των κρατουμένων με την οικογένειά τους και τη σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών με το ευρύτερο περιβάλλον, με στόχο την ομαλή διαβίωση των κρατουμένων εντός της φυλακής καθώς και την προσαρμογή τους στην κοινωνική ζωή μετά την έκτιση της ποινής, οργανώνονται γύρω από την *επικοινωνία*. Οι μορφές επικοινωνίας δεν προβλέπονται περιοριστικά στον Κώδικα, υλοποιούνται δε μέσα από τις επισκέψεις στα σωφρονιστικά καταστήματα, την αλληλογραφία, την τηλεφωνική επικοινωνία, τις άδειες και το θεσμό της ημελεύθερης διαβίωσης.¹²

Σε ό,τι αφορά τις επισκέψεις της οικογένειας (άρθρο 52, Σωφρ. Κ), οι κρατούμενοι δικαιούνται να τους επισκέπτονται οι συγγενείς τους κατ' ευθεία γραμμή και εκ πλαγίου μέχρι 4ου βαθμού (πρώτα ξαδέλφια), το λιγότερο μία φορά την εβδομάδα και για μισή ώρα. Η διάταξη δεν περιορίζεται μόνο στους πολύ στενούς συγγενείς 1ου και 2ου βαθμού (παιδιά, γονείς, αδέρφια), ούτε διακρίνει μεταξύ συγγενών εξ αίματος και εξ αγχιστείας. Η οργάνωση του επισκεπτηρίου και ο καθορισμός των ανώτατων ορίων ως προς τον αριθμό, τη διάρκεια, τον τρόπο και τον έλεγχο των επισκεπτών, για λόγους ασφαλείας, ρυθμίζονται από τον εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας του εκάστοτε, ανάλογα με το είδος του, καταστήματος. Το Συμβούλιο Φυλακής,

---

12. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απλή αναφορά του θεσμού της ημελεύθερης διαβίωσης ως μορφής επικοινωνίας, ενώ αναλύεται αυτοτελώς στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο του Σωφρονιστικού Κώδικα. Προφανώς ο νομοθέτης ήθελε να τονίσει το σημαντικό του ρόλο στη διατήρηση ή επανασύνδεση δεσμών, τόσο στο πλαίσιο της οικογένειας και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, όσο και στο πλαίσιο της εργασίας και της επαγγελματικής επανένταξης.

καινοτόμο τριμελές όργανο,¹³ με αίτημα του κρατουμένου μπορεί να επιτρέψει και την επίσκεψη άλλων ατόμων ή φορέων. Οι επισκέψεις πραγματοποιούνται σε κατάλληλο χώρο των φυλακών υπό οπτικό μόνο έλεγχο, ενώ οι επισκέψεις των συζύγων και ιδιαίτερα των παιδιών ρυθμίζονται με ευνοϊκό τρόπο και προβλέπεται να γίνονται σε ιδιαίτερο, κατάλληλα διαμορφωμένο χώρο.

Η τηλεφωνική επικοινωνία καθώς και η αποστολή τηλεγραφημάτων και επιστολών αποτελούν δικαιώματα των κρατουμένων, τα οποία υπόκεινται, όμως, σε κάποιους περιορισμούς. Επιτρέπεται ελεύθερα, με δαπάνες των κρατουμένων, η τηλεφωνική επικοινωνία με τα πρόσωπα που έχουν δικαίωμα επίσκεψης, από κοινόχρηστο τηλέφωνο που είναι τοποθετημένο σε οπτικά ελεγχόμενο χώρο της φυλακής. Όμως, απαγορεύεται ρητά η χρήση και κατοχή κινητών τηλεφώνων, ενώ η τηλεφωνική επικοινωνία με πρόσωπα, εκτός εκείνων που δικαιούνται επίσκεψης, ορίζεται με απόφαση του Συμβουλίου Φυλακής. Σε ό,τι αφορά την αποστολή τηλεγραφημάτων και επιστολών δεν υπάρχει περιορισμός.

Γενικότερα, όσον αφορά τους κρατούμενους που δεν έχουν καθόλου οικονομικούς πόρους για την πραγματοποίηση της επικοινωνίας, η δαπάνη μπορεί να καλύπτεται από την Κοινωνική Υπηρεσία, χωρίς όμως να δημιουργείται υποχρέωση.

Ως προς το περιεχόμενο της οποιασδήποτε επιτρεπτής μορφής επικοινωνίας καθιερώνεται το ανεξέλεγκτο αυτής, σύμφωνα με το άρθρο 19 του Συντάγματος 1975/86/01, που δύναται να καμφθεί μόνο κάτω από τις εγγυήσεις που προβλέπει ο νόμος. Σε περίπτωση απαγόρευσης ή περιορισμού των επισκέψεων ή της τηλεφωνικής επικοινωνίας και αλληλογραφίας, οι κρατούμενοι μπορούν να προσφύγουν, κατά περίπτωση, στον αρμόδιο δικαστικό λειτουργό.

Στο πλαίσιο της επικοινωνίας των κρατουμένων με το οικογενειακό και κοινωνικό τους περιβάλλον εντάσσονται και οι ρυθμίσεις για τις άδειες εξόδου από τη φυλακή. Ο θεσμός των αδειών έχει διττή σημασία. Μπορεί να αφορά περισσότερο την οικογενειακή συμφιλίωση και την εγκαθίδρυση κοινωνικών σχέσεων με το ευρύτερο περιβάλλον, γι' αυτό και ο Σωφρονιστικός Κώδικας την κατατάσσει στο κεφάλαιο που αφορά την επικοινωνία, ενδιαφέρει, όμως, άμεσα και την εργασία και την επαγγελματική επανένταξη. Σύμ-

---

13. Το Συμβούλιο Φυλακής θεσμοθετήθηκε με το ν. 2298/1995, άρθρο 9, και απαρτίζεται από τον Διευθυντή, τον κοινωνικό λειτουργό και έναν ειδικό επιστήμονα, ανεξαρτήτου ειδικότητας.

φωνα με το Σωφρονιστικό Κώδικα, άδεια εξόδου από τη φυλακή χορηγείται στους κρατούμενους που πληρούν τις οριζόμενες από το νόμο προϋποθέσεις, ανεξαρτήτως αν είναι αλλοδαποί, άστεγοι ή χωρίς οικογένεια. Οι άδειες εξόδου διακρίνονται, σε τακτικές, έκτακτες και εκπαιδευτικές και η διάρκειά τους δεν διακόπτει το χρόνο έκτισης της ποινής. Οι άδειες χορηγούνται μετά από αίτηση των ενδιαφερομένων και με τη διαδικασία που προβλέπει ο νόμος. Ανάλογη διαδικασία εφαρμόζεται και στις περιπτώσεις απορριπτικών αποφάσεων. Οι άδειες ανακαλούνται, εφόσον οι κρατούμενοι διωχθούν για νέο αδίκημα ή παραβούν τους όρους χορήγησης.

Οι τακτικές άδειες δίνονται υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις που αφορούν: α) το χρόνο και τη διάρκεια αδειοδότησης (μέγιστη διάρκεια 40 μέρες το χρόνο συνολικά, που χορηγούνται τμηματικά, από 1 έως 5, κατά κανόνα, μέρες), β) την κατηγορία των καταδίκων και το είδος της ποινής. Επίσης, μπορεί εξατομικευμένα να επιβληθούν περιοριστικοί όροι, σε σχέση με τον τόπο διαμονής και τον τρόπο διαβίωσης των καταδίκων, που γνωστοποιούνται εκ των προτέρων. Κατά την τακτική άδεια, οι κατάδικοι είναι υποχρεωμένοι να παρουσιάζονται στο αστυνομικό τμήμα του τόπου διαμονής τους.

Οι έκτακτες άδειες είναι 24ωρες και χορηγούνται στους κρατούμενους κυρίως μετά από απόφαση του αρμόδιου δικαστικού λειτουργού ή κατά ειδική διαδικασία στην περίπτωση των χρεοφειλετών. Οι έκτακτες άδειες έχουν στόχο την αντιμετώπιση οικογενειακών, επαγγελματικών και άλλως εξαιρετικών αναγκών των κρατουμένων. Σε περίπτωση κατεπείγοντος, όπως κηδείας ή κρίσιμης κατάστασης της υγείας πολύ στενών συγγενών, έως 2ου βαθμού, η άδεια χορηγείται με ορισμένη διαδικασία και από τον Διευθυντή των φυλακών.

Οι εκπαιδευτικές άδειες έχουν στόχο τη φοίτηση των κρατουμένων σε εκπαιδευτικά ιδρύματα όλων των βαθμίδων του εκπαιδευτικού συστήματος. Χορηγούνται κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και διαδικασία, με επιδότηση για τα απολύτως αναγκαία έξοδα. Στην απόφαση αδειοδότησης ορίζεται κάθε λεπτομέρεια που αφορά την πραγματοποίησή της, όπως το εκπαιδευτικό ίδρυμα, οι απουσίες, η ολική ή μερική απαλλαγή από υποχρεώσεις της φυλακής. Σε κρατούμενους που σπουδάζουν σε δημόσια ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μπορεί να δοθεί άδεια 15 ημερών, μόνο κατά τις εξεταστικές περιόδους.

B) Κανόνες για την επαγγελματική επανένταξη των κρατουμένων

Η δημόσια αντεγκληματική πολιτική στην Ελλάδα περικλείει, σε επίπεδο τουλάχιστον νομοθεσίας, περιορισμένες ρυθμίσεις καθεστώτος ανοικτής φυλακής που αποσκοπούν στη διατήρηση ή καλλιέργεια κοινωνικών δεσμών

για την ομαλή επάνοδο των κρατουμένων στην κοινωνία. Οι θεσμοί της εκπαίδευσης, της εργασίας καθώς οι εναλλακτικές μορφές έκτισης της ποινής σχετίζονται άμεσα με την κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη των κρατουμένων.

Καταρχάς, η εκπαίδευση διέπεται από το άρθρο 35 του Σωφρονιστικού Κώδικα. Στόχος της είναι η απόκτηση ή συμπλήρωση γνώσεων ή δεξιοτήτων μέσα από συστηματική διδασκαλία, σε όλες τις βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος. Η εκπαίδευση μπορεί να πάρει τη μορφή παρακολούθησης πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας ή τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ή/και τη μορφή επαγγελματικής κατάρτισης.

Στη φυλακή υπάρχει δυνατότητα λειτουργίας μονοθέσιου δημοτικού σχολείου. Οι νεαροί κρατούμενοι υποχρεούνται να φοιτήσουν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ οι αναλφάβητοι ενήλικες είτε ωθούνται στην παρακολούθηση της δημοτικής εκπαίδευσης είτε στη λήψη μαθημάτων μέσα από προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης ή επιμόρφωσης. Οι τίτλοι σπουδών δεν αναφέρουν τον τόπο απόκτησής τους για να μην στιγματίζονται οι δικαιούχοι τους και είναι ισότιμοι με τους αντίστοιχους του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος. Όσοι κρατούμενοι τελειώνουν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι δυνατό να συνεχίσουν στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση κάνοντας χρήση εκπαιδευτικών αδειών.

Ο νόμος δίνει ιδιαίτερη σημασία στην εκπαίδευση των κρατουμένων ως τον κατεξοχήν θεσμό επανένταξης. Γι' αυτό το λόγο δίνει κίνητρα στους εκπαιδευόμενους, όπως: ανάθεση εργασιών μέσα στη φυλακή συναφών, κατά το δυνατόν, με το αντικείμενο μάθησης ή κατάρτισής τους, τον υπό προϋποθέσεις, ευεργετικό υπολογισμό των ημερών ποινής, την μη αναστολή της εκπαίδευσης σε περίπτωση μεταγωγής ή πειθαρχικής ποινής.

Σε ό,τι αφορά την εργασία και τους παρεπόμενους θεσμούς της, ο Σωφρονιστικός Κώδικας δίνει έμφαση στο μη τιμωρητικό ή καταπιεστικό χαρακτήρα της (άρθρο 40 επ., Σωφρ. Κ). Μετά την κριτική που υπέστη τη δεκαετία του 1970 η εξαναγκαστική εργασία των κρατουμένων στις φυλακές,¹⁴ οι ευρωπαϊκές νομοθεσίες μετατοπίστηκαν από τον αυστηρά πειθαρχικό χαρακτήρα των φυλακών. Η ένταξη σε προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης ή κατάρτισης των κρατουμένων, που αποτελεί το βασικό βήμα προς την επαγγελματική επανένταξη, γίνεται με τη θέλησή τους.

Ο νόμος προβλέπει ένα ειδικό πενταμελές όργανο, το Συμβούλιο Εργα-

---

14. Φουκώ Μ., *Surveiller et Punir*, passim.

σίας Κρατουμένων¹⁵ που λειτουργεί σε κάθε κατάσταση (άρθρο 41, παρ. 3) και είναι επιφορτισμένο να συνεργάζεται με αρμόδιους επαγγελματικούς φορείς της περιοχής, καθώς και με κοινωνικούς φορείς των οποίων το αντικείμενο δραστηριότητας αφορά την επαγγελματική εκπαίδευση των κρατουμένων, την κατάρτιση, καθώς και την εξεύρεση εργασίας. Οι κρατούμενοι απαγορεύεται να εργάζονται ή να απασχολούνται, εάν, κατόπιν ιατρικής γνωμάτευσης, μπορεί να προκληθεί σοβαρή και μόνιμη βλάβη της υγείας τους.

α) Εργασία εντός του καταστήματος κράτησης

Σύμφωνα με το Σωφρονιστικό Κώδικα, μια μορφή εργασίας είναι η παρεχόμενη εντός των καταστημάτων κράτησης κάθε κατηγορίας, που οργανώνουν αγροτικές ή βιοτεχνικές μονάδες και ακολουθούν τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς εργασίας. Η επιλογή των κρατουμένων γίνεται με βάση την ηλικία, το φύλο, τις ικανότητες, την ευσυνειδησία και υπευθυνότητά τους από το Συμβούλιο Εργασίας Κρατουμένων που προσδιορίζει, επιπλέον, την οργάνωση και τους όρους εργασίας. Επίσης, οι κρατούμενοι έχουν δικαίωμα να εργάζονται εντός της φυλακής για δικό τους λογαριασμό ή για λογαριασμό του δημοσίου ή φορέα του ευρύτερου δημόσιου τομέα ή ιδιώτη. Στην περίπτωση αυτή ο εργοδότης συνεννοείται με το Συμβούλιο Φυλακής.

β) Εργασία, εκτός του καταστήματος κράτησης, στην κοινότητα

Η εργασία των κρατουμένων εκτός της δομής κράτησης επιτρέπεται, κατά το Σωφρονιστικό Κώδικα, για κάθε μορφή απασχόλησης, τόσο στο δημόσιο ή ευρύτερο δημόσιο τομέα, όσο και στον ιδιωτικό τομέα ή στα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης. Παρέχεται σε βιομηχανικές ή αγροτοβιομηχανικές και σε βιοτεχνικές ή αγροτικές μονάδες ή επιχειρήσεις. Η εργασία συνδιοργανώνεται από τις διοικήσεις των παραπάνω φορέων και το Υπουργείο Δικαιοσύνης, ενώ την εποπτεία υλοποίησης έχει η Διεύθυνση του καταστήματος. Οι κρατούμενοι που απασχολούνται ή έχουν ήδη βρει εργασία μπορούν να συνεχίσουν να εργάζονται, μετά από σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου Εργασίας Κρατουμένων, υπό την προϋπόθεση απόκτησης άδειας ημελεύθερης διαβίωσης. Αξίζει να σημειωθεί η αυστηρότητα των όρων συνέχειας στην εργασία.

---

15. Το Συμβούλιο Εργασίας Κρατουμένων απαρτίζεται από τον αρμόδιο δικαστικό λειτουργό ως Πρόεδρο, τον Διευθυντή του Καταστήματος, τον αρχαιότερο κοινωνικό λειτουργό, τον αρχιφύλακα και το γεωπόνο της αγροτικής μονάδας ή τον εποπτεύοντα το χώρο εργασίας ή τον προϊστάμενο τεχνικής υπηρεσίας της βιοτεχνικής μονάδας ή άλλο εξειδικευμένο επιστήμονα.

Ο Σωφρονιστικός Κώδικας εξουσιοδοτεί τον Υπουργό Δικαιοσύνης να καθορίσει το ύψος του χρηματικού ποσού και τον τρόπο αμοιβής των εργαζομένων κρατουμένων, όταν η εργασία παρέχεται: α) εκτός των καταστημάτων σε επιχειρήσεις ή μονάδες του δημόσιου ή του ευρύτερου δημόσιου τομέα, και β) μέσα στα καταστήματα, σε αγροτικές ή βιοτεχνικές μονάδες ή εργαστήρια.

Σχετικά με την αμοιβή των κρατουμένων, ισχύουν τα εξής: Η αμοιβή για την παροχή εργασίας σε ιδιωτικές μονάδες ή επιχειρήσεις στην κοινότητα προσδιορίζεται και με βάση τη νομοθεσία που ισχύει για τους άλλους εργαζόμενους. Αυστηρό μέτρο που καταστρατηγεί το σκοπό της επαγγελματικής επανένταξης και δημιουργεί διακρίσεις μεταξύ των κρατουμένων κρίνουμε τη διάταξη που καθορίζει ότι το 1/3 της αμοιβής των εργαζομένων κρατουμένων στην κοινότητα αποδίδεται στο Δημόσιο, ως συμμετοχή στις δαπάνες διαβίωσης στη φυλακή. Το ποσό αυτό κατατίθεται στο λογαριασμό Κεφάλαια Εργασίας Κρατουμένων και έχει ως όριο το ημερομίσθιο ανειδίκευτου εργάτη.

Τέλος, η παροχή εργασίας εντός της φυλακής για λογαριασμό των κρατουμένων ή για λογαριασμό του δημόσιου ή φορέα του ευρύτερου δημόσιου τομέα ή ιδιώτη αμείβεται όπως συμφωνήθηκε από τα μέρη. Με υπουργική απόφαση καθορίζονται τόσο οι προϋποθέσεις εκτέλεσης της εργασίας όσο και το παρακρατούμενο ποσό αμοιβής που κατατίθεται στο λογαριασμό Κεφάλαια Εργασίας Κρατουμένων και δεν υπερβαίνει το 20% της αμοιβής.

Γενικά παρατηρούμε ότι η διαχείριση των χρημάτων των κρατουμένων που αποτελούν αμοιβή από την εργασία τους, είτε προσωπικά τους χρήματα από άλλη πηγή, ρυθμίζεται με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης. Σχηματικά ένα μέρος τους παραμένει άτοκο στο λογιστήριο του καταστήματος για να καλύψει τρέχουσες ανάγκες των κρατουμένων ή της οικογένειάς τους, ενώ το υπόλοιπο κατατίθεται εντόκως από την υπηρεσία σε τραπεζικό λογαριασμό ταμειευτηρίου και αποδίδεται κατά την απόλυση.

Η παροχή εργασίας και απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης έχει μεγάλη σημασία για τον ευεργετικό υπολογισμό των ημερών ποινής, που έχει ως ανώτατο όριο δύο ημέρες εκτιέας ποινής για κάθε μέρα εργασίας, εκπαίδευσης ή κατάρτισης. Οι κρατούμενοι, εφόσον εργάζονται ή παρακολουθούν προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, υπάγονται στο ΙΚΑ μόνο κατά κινδύνου ατυχήματος. Πάντως ο Σωφρονιστικός Κώδικας δεν αναγνωρίζει το δικαίωμα στην εργασία ως θεμελιώδες δικαίωμα των κρατουμένων, προσδίδοντας στην έννοια της εργασίας των κρατουμένων περισσότερο εθελοντικό χαρακτήρα, γι' αυτό και δεν τους αναγνωρίζει κατάρτιση σύμ-

βασης, όπως σε κάθε άλλο πολίτη, ή επίδομα ανεργίας, σε περίπτωση απόλυσής τους.

Τα άρθρα 59-64 του Σωφρονιστικού Κώδικα αναφέρονται στους θεσμούς της ημιελεύθερης διαβίωσης εργαζομένων στην κοινότητα κρατουμένων, της τμηματικής έκτισης της ποινής καταδίκων και της παροχής κοινωφελούς εργασίας για φυλακισμένους που η ποινή τους έχει μετατραπεί σε χρηματική. Οι συγκεκριμένοι εναλλακτικοί τρόποι έκτισης της ποινής κατά της ελευθερίας ουσιαστικά δεν εφαρμόζονται στην πράξη. Αυτοί οι θεσμοί καθώς και ο θεσμός της υπό όρον απόλυσης (ο τελευταίος προβλέπεται από τον Ποινικό Κώδικα, άρθρα 105-110Α ΠΚ, επειδή αφορά τη μορφή και τη διάρκεια της ποινής, έστω σε καθεστώς δοκιμασίας), αν και θεωρούνται τρόποι εκτέλεσης της ποινής, δεν παύουν να αποτελούν κατεξοχήν θεσμούς αποϊδρυματοποίησης και επανένταξης, επειδή συντελούν στην ανάκτηση μέρους της περιορισμένης με την ποινή ελευθερίας. Εξυπηρετούν, επίσης, την ελάφρυνση βραχυχρόνιων ποινών με την αποφυγή των δυσμενών συνεπειών της φυλάκισης, το αίσθημα της κοινωνικής δικαιοσύνης για οικονομικά αδύνατους που δεν μπορούν να εξαγοράσουν την ποινή τους, την αποσυμφόρηση των φυλακών, την εξοικονόμηση πόρων και, τέλος, την προετοιμασία των κρατουμένων που πρόκειται σύντομα να απολυθούν, ιδίως μετά από έκτιση μακροχρόνιων ποινών (Μαργαρίτης και Παρασκευόπουλος, 2003, σ. 31).

Ο θεσμός της ημιελεύθερης διαβίωσης αφορά κατάδικους που πληρούν τις νόμιμες προϋποθέσεις και που, μετά από ορισμένη διαδικασία, τους χορηγείται άδεια για να ασκήσουν άμεσα επαγγελματική δραστηριότητα ή άλλη απασχόληση στην κοινότητα, χωρίς διαρκή επιτήρηση. Οι κατάδικοι σε καθεστώς ημιελεύθερης διαβίωσης είτε εργάζονται στην προηγούμενη επαγγελματική τους απασχόληση, είτε έχουν τοποθετηθεί σε εργασία εκτός της φυλακής σε δημόσιο, δημοτικό ή ιδιωτικό φορέα ή σε εγκεκριμένο πρόγραμμα κατάρτισης. Οι εργαζόμενοι κατάδικοι μετά το πέρας της εργασίας τους εκτίουν την ποινή τους σε ειδικές δομές, σε τμήματα ημιελεύθερης διαβίωσης, σε ειδικά καταστήματα ημιελεύθερης διαβίωσης ή σε ειδική πτέρυγα του τοπικού καταστήματος κράτησης.

Αξίζει να σημειωθεί η σύνδεση της ημιελεύθερης διαβίωσης με την πειθαρχία, εφόσον η άδεια κατ' αρχάς χορηγείται από το Πειθαρχικό Συμβούλιο που αποτελείται από τον αρμόδιο δικαστικό λειτουργό, τον Διευθυντή των φυλακών και τον αρχαιότερο κοινωνικό λειτουργό. Στη λήψη της απόφασης συνεκτιμώνται υποκειμενικά στοιχεία όπως η προσωπικότητα, η συμπεριφορά μετά την τέλεση της αδικοπραξίας, η κατάσταση της υγείας, η ικανότητα για συνεργασία και το ενδιαφέρον. Επίσης, στην ίδια απόφαση καθορίζονται:

α) ο ακριβής χρόνος απουσίας εκτός του καταστήματος, β) το είδος απασχόλησης, γ) η αμοιβή και το ασφαλιστικό καθεστώς, δ) οι υπεύθυνοι του καταστήματος και του εργοδότη κ.ά. Ο θεσμός αυτός έχει το πλεονέκτημα να μην χάνουν ορισμένοι κατάδικοι την εργασία τους εξαιτίας της φυλάκισης και δίνει την ευκαιρία σε άλλους, χρόνιους έγκλειστους, να ενταχθούν σταδιακά στην ελεύθερη ζωή. Αποτελεί μέτρο κοινωνικής ανακατάταξης και είδος θεραπείας της υποαπασχόλησης που πλήττει τους κατάδικους (Tardu, 1997, σ. 235, και Auvergnon et Guilleman, 2006, σ. 25).

Σε ό,τι αφορά την τμηματική έκτιση της περιοριστικής της ελευθερίας ποινής, ο Σωφρονιστικός Κώδικας προβλέπει τη δυνατότητα να εκτιθεί αυτή εντός του καταστήματος κατά τις εργάσιμες μέρες. Στην περίπτωση που οι κατάδικοι εργάζονται ή σπουδάζουν, μπορούν να την εκτελέσουν στο τέλος της εβδομάδας ή στις αργίες.

Για την τμηματική έκτιση αποφασίζει το Δικαστήριο Εκτέλεσης των Ποινών μετά από εισήγηση του Πειθαρχικού Συμβουλίου. Επίσης, οι κατάδικοι που δικαιούνται τμηματική έκτιση της ποινής μπορούν να ζητήσουν, αντί αυτής, την προσφορά εργασίας σε φορείς κοινωφελούς σκοπού. Στους προαναφερόμενους δύο θεσμούς εναλλακτικής έκτισης της ποινής, αυτή υλοποιείται σε καθεστώς πλήρως ελεύθερης διαβίωσης, ιδιαίτερα στην περίπτωση προσφοράς εργασίας σε κοινωφελείς φορείς, εναρμονιζόμενης με τον Ποινικό Κώδικα, σύμφωνα με τον οποίο το ενδεχόμενο φυλάκισης των οφειλετών χρηματικής ποινής έχει περιοριστεί (άρθρο 82, παρ. 5 ΠΚ).

Τα άρθρα 81-82 αφορούν στη μετασωφρονιστική μέριμνα. Για την εφαρμογή της γενικής αρχής κρατικής μέριμνας, πριν και μετά το χρόνο απόλυσης, προβλέπεται η, με προεδρικό διάταγμα, ίδρυση ν.π.ι.δ. μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με την επωνυμία «Επάνοδος», υπό την εποπτεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, που αποσκοπεί στην επαγγελματική κατάρτιση, οικονομική συμπαράσταση και, γενικότερα, στην κοινωνική επανένταξη των φυλακισμένων και αποφυλακισμένων. Μέχρι τη σύσταση της «Επάνοδου», το έργο της επιτελείται από το Υπουργείο Δικαιοσύνης (ν. 2943/2001). Επίσης, συστήνονται σε κάθε νομό με απόφαση του Νομάρχη «Επιτροπές Κοινωνικής Υποστήριξης» που απαρτίζονται από εκπροσώπους κοινωνικών και εθελοντικών φορέων, με στόχο, κυρίως, τη στήριξη των αποφυλακισμένων στην ομαλή κοινωνική ζωή. Για τη στεγαστική αποκατάσταση των αποφυλακισμένων δημιουργούνται, με προεδρικό διάταγμα, Ξενώνες που υπάγονται στην «Επάνοδο». Σύμφωνα με το άρθρο 82 (Σωφρ. Κ.), στους ξενώνες επιτρέπεται να διαβιούν και να διατρέφονται οι άστεγοι αποφυλακισμένοι για δύο μήνες. Επιπλέον, παρέχεται σε αυτούς ενημέρωση για κατάρτιση και εργασία,

καθώς και ψυχολογική υποστήριξη. Τέλος, προβλέπεται η, με κοινή υπουργική απόφαση, ίδρυση επιχειρήσεων ή μονάδων υπό την εποπτεία του κράτους και η παροχή κινήτρων για τη δημιουργία δικών τους ιδιωτικών επιχειρήσεων ή εκμεταλλεύσεων.

Ο τελευταίος Σωφρονιστικός Κώδικας είναι σε ισχύ οκτώ περίπου χρόνια. Ωστόσο καινοτόμες διατάξεις του ακόμα δεν εφαρμόζονται, γιατί απουσιάζει η αναγκαία για την εφαρμογή τους υλικοτεχνική και σε ανθρώπινους πόρους υποδομή, και, έτσι, η δημόσια πολιτική εξαντλείται κυρίως στη νομοθέτηση, χωρίς να επιχειρεί να επιλύσει στην πράξη τα καθημερινά προβλήματα των κρατουμένων που σχετίζονται με τις ανθρώπινες συνθήκες κράτησης, με τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών και την κοινωνική και επαγγελματική τους επανένταξη. Η κοινωνική φροντίδα που θα έχει στόχο την υποστήριξη των οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων των κρατουμένων, όπως, επίσης, και η οργάνωση της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της εργασίας θα μπορούσαν να επιφέρουν πρόσθετα οφέλη για τα άτομα που εκτίουν ποινές περιοριστικές της ελευθερίας, όσο και για την κοινωνία γενικότερα.

2.2. Διεθνή, ευρωπαϊκά νομικά κείμενα και κώδικας καλών σωφρονιστικών πρακτικών

Στο σύγχρονο νομικό πολιτισμό, η εγγύηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου αποτελεί αξία καθ' εαυτήν. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ (1948) αναφέρεται και στην προστασία των δικαιωμάτων των κρατουμένων, ορίζοντας ότι κανείς δεν μπορεί να υποβληθεί σε βασανιστήρια ή σε ποινή ή μεταχείριση σκληρή, απάνθρωπη ή ταπεινωτική.

Το ενδιαφέρον του ΟΗΕ για τους κρατούμενους στη συνέχεια επικεντρώνεται στη διατύπωση ενός συνόλου στοιχειωδών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων (1955), με την ελπίδα να επηρεάσει τις διοικήσεις των σωφρονιστικών καταστημάτων των μελών του (Μαργαρίτης και Παρασκευόπουλος, 2003, σ. 317 επ.).

Οι κανόνες αυτοί δεν έχουν ως στόχο τη λεπτομερή περιγραφή ενός πρότυπου σωφρονιστικού συστήματος, αλλά καθορίζουν αποδεκτές και σύγχρονες, για τη μεταπολεμική περίοδο, γενικές αρχές προς την κατεύθυνση μιας, *de lege ferenda*, οργάνωσης των σωφρονιστικών υπηρεσιών και εφαρμογής τους στη μεταχείριση των κρατουμένων. Ασφαλώς, πολλές από τις γενικές αρχές είναι επίκαιρες ακόμη και σήμερα, όπως η αμεροληψία και οι μη διακρίσεις στη μεταχείριση των κρατουμένων, καθώς και κάποιες που αφορούν

τις συνθήκες κράτησης, μεταξύ των οποίων η επικοινωνία με την οικογένεια και τον έξω από τη φυλακή κόσμο. Ωστόσο, άλλες, όπως η αρχή της υποχρεωτικής εργασίας και οι έννοιες της κοινωνικής «αναμόρφωσης» των κρατουμένων και της ηθικής αγωγής είναι ξεπερασμένες [άρθρο 71(2), 67 (β), 66(1)].

Εξέλιξη στη διεθνή έννομη τάξη αποτελεί η Διεθνής Σύμβαση κατά των βασανιστηρίων και άλλων τρόπων σκληρής, απάνθρωπης ή ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας (1984), που κυρώθηκε από την Ελλάδα το 1988 και συνιστά εσωτερικό δίκαιο.

Σε περιφερειακό επίπεδο, δύο βασικοί ευρωπαϊκοί οργανισμοί διαδραματίζουν σημαντικό θεσμικό ρόλο στην προστασία των δικαιωμάτων των κρατουμένων: Το Συμβούλιο της Ευρώπης και η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Σε ό,τι αφορά το Συμβούλιο της Ευρώπης, που δραστηριοποιείται μακροχρόνια και ιδιαίτερα ενεργά στο χώρο της προάσπισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, τόσο ως προς τη θέσπιση αρχών και κανόνων όσο και ως προς την εφαρμογή τους, αναφέρουμε: α) τη γνωστή Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (ΕΣΔΑ, 1950, σ. 9), σύμφωνα με την οποία «ουδείς επιτρέπεται να υποβληθεί σε βασανιστήρια ούτε σε ποινές ή μεταχείριση απάνθρωπη ή εξευτελιστική». Κάθε άνθρωπος, κρατούμενος ή μη, έχει δικαίωμα στο σεβασμό των δικαιωμάτων που του αναγνωρίζονται από τη Σύμβαση. Μπορούν, λοιπόν, οι κρατούμενοι, εφόσον υπάρχει παραβίαση των δικαιωμάτων τους, να προσφεύγουν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει αναπτύξει μια αξιοσημείωτη νομολογία, και η δυνατότητα εξαναγκασμού σε συμμόρφωση των εθνικών αρχών το καθιστά απολύτως αποτελεσματικό όργανο. Το Συμβούλιο της Ευρώπης έδωσε ξεχωριστή σημασία στην πρόληψη ως κυρίαρχη κατεύθυνση της πολιτικής του, μέσω των οργάνων του (Επιτροπή Υπουργών, Κοινοβούλιο, Επιτροπή κατά των βασανιστηρίων).

Πιο συγκεκριμένα, η πρόληψη κατά των βασανιστηρίων ή των απάνθρωπων και ταπεινωτικών μέτρων ή ποινών απέκτησε ειδικό βάρος. Για το λόγο αυτό υπογράφηκε το 1987 η Σύμβαση για την πρόληψη των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή ατιμωτικής μεταχείρισης, που κυρώθηκε από την Ελλάδα το 1991. Με τη συγκεκριμένη Σύμβαση ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την πρόληψη των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας (CPT).

Το CPT έχει ως στόχους: τη διαπίστωση χρήσης βασανιστηρίων ή άλλων

πράξεων που συνιστούν απάνθρωπη ή ταπεινωτική μεταχείριση ή τιμωρία, τη σύνταξη εκθέσεων και συστάσεων προς τα κράτη-μέλη, μετά από τις τακτικές επισκέψεις του σ' αυτά, την πρόταση για τη λήψη μέτρων για την αξιοπρεπή διαβίωση των προσώπων που παραμένουν, με απόφαση δημόσιας αρχής, σε φυλακές, ψυχιατρεία, κέντρα αιτούντων άσυλο, κ.ά.

Στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή των Υπουργών εξέδωσε τη Σύσταση (Recommendation) του 1987 [no R.87 (3)], η οποία αναθεώρησε την Απόφαση (Resolution) του 1973 (73/5), που είχε προσαρμόσει για την Ευρώπη το Σύνολο των στοιχειωδών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων του ΟΗΕ (1955).

Η Σύσταση no R.87 (3) για τους ευρωπαϊκούς σωφρονιστικούς κανόνες¹⁶ (Μαργαρίτης και Παρασκευόπουλος, 2003, σ. 348 επ.), που φυσικά δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα, δημιουργεί ένα πλέγμα γενικών αρχών και κανόνων καλών πρακτικών που βοηθούν στον εξανθρωπισμό του σωφρονιστικού συστήματος, στην αποτελεσματικότητα και στη σύγχρονη διαχείριση. Αποβλέπει, αφενός, σε ανθρώπινες συνθήκες κράτησης και, αφετέρου, στη συμπεριφορά των σωφρονιστικών υπαλλήλων με βάση την επαγγελματική δεοντολογία. Τέλος, επιδρά στη δημιουργία νέων κοινωνικών σημασιών και στην αλλαγή της νοοτροπίας των υπαλλήλων, της διοίκησης αλλά και των κρατουμένων, χωρίς αυτό να αποκλείει τη δυνατότητα επίκλησης των αρχών αυτών ενώπιον των δικαστηρίων.

Όσον αφορά την προστασία της οικογένειας των κρατουμένων και τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών, το Συμβούλιο της Ευρώπης εξέδωσε δύο σημαντικές Συστάσεις τα τελευταία δέκα χρόνια, την R1340(97) για τον οικογενειακό και κοινωνικό προγραμματισμό και την R1469(2000) για τις μητέρες και τα μωρά στη φυλακή.

Η R1340(97) για τον οικογενειακό και κοινωνικό προγραμματισμό συστήνει στα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης να καταλογίζουν ποινές μη στερητικές της ελευθερίας και να δίνουν συχνές άδειες στους κρατούμενους/νες, να διευκολύνουν τα επισκεπτήρια των φυλακισμένων και των οικογενειών τους και να διαμορφώνουν κατάλληλους χώρους ιδιωτικής ζωής, εφόσον η φυλάκιση έχει άμεσες επιπτώσεις στην οικογένεια.

Η R1469(2000) για τις μητέρες και τα μωρά στη φυλακή συστήνει στις κυβερνήσεις των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης να εφαρμόσουν

---

16. Η Σύσταση no R.87 (3) για τους ευρωπαϊκούς σωφρονιστικούς κανόνες έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Ν. Παρασκευόπουλο.

μέτρα που α) να εγγυώνται καλές συνθήκες διαβίωσης και κατάλληλη φροντίδα, και β) να αποφεύγουν να καταλογίζουν στις μητέρες, στερητικές της ελευθερίας ποινές και η έκτιση των ποινών να μην γίνεται στη φυλακή. Το σκεπτικό αυτής της τελευταίας Σύστασης είναι ότι οι μητέρες κρατούμενες με μωρά και νήπια στη φυλακή αποτελούν ευάλωτη ομάδα, κατά αναλογία με τους αναπήρους, τους σοβαρά ασθενείς καθώς και τους ηλικιωμένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1. Συνθήκες κράτησης και προβλήματα γυναικών κρατουμένων

Οι συνθήκες κράτησης στις ελληνικές φυλακές συνδέονται άμεσα με την έννοια της επανένταξης, τόσο της κοινωνικής, όσο και της επαγγελματικής, των κρατουμένων γυναικών, εφόσον, κατά κάποιο τρόπο, οφείλουν να την προετοιμάζουν.

Στη μοναδική γυναικεία φυλακή της χώρας, τη Γυναικεία Φυλακή Κορυδαλλού, ήταν έγκλειστες το Νοέμβριο του 2006, 559 γυναίκες κρατούμενες, επί συνόλου περίπου 10.000 κρατουμένων και των δύο φύλων, εκ των οποίων οι 355 ήταν κατάδικες και οι 189 υπόδικες¹⁷. Στεγάζονταν ακόμη τέσσερις ανήλικες νεαρές κρατούμενες, καταδικασμένες σε σωφρονιστικό περιορισμό, ελλείψει ειδικού Σωφρονιστικού Καταστήματος για ανήλικα κορίτσια στη χώρα, καθώς και επτά αλλοδαπές μετανάστριες σε ειδική κράτηση, με διαδικασία απέλασης. Γενικότερα, το σύνολο των αλλοδαπών κρατουμένων ήταν 168 γυναίκες, ανάμεσά τους μεγάλο ποσοστό υποδίκων, με προσωρινή κράτηση. Υπήρχαν, επίσης, τέσσερις γυναίκες οφειλέτριες για χρέη προς ιδιώτες, με ειδικό καθεστώς κράτησης μέχρι διακανονισμού των χρεών τους.

Την ίδια περίοδο στη Γυναικεία Φυλακή Κορυδαλλού ήταν έγκλειστες, επίσης, περίπου 35 γυναίκες ψυχικά ασθενείς, εκ των οποίων οι 2 μόνο είχαν τοποθετηθεί εκεί με απόφαση ποινικού δικαστηρίου για το αδίκημα της ανθρωποκτονίας, λόγω ελαττωμένου καταλογισμού και διαμένουν σε ένα υποτυπωδώς διαχωρισμένο τμήμα που ονομάζεται τμήμα ψυχικώς πασχό-

---

17. Ένας μικρός αριθμός γυναικών υποδίκων ή καταδίκων βρίσκονται και σε ειδικά τμήματα των φυλακών Διαβατών Θεσσαλονίκης (περίπου 40 κρατούμενες) και Νεάπολης Κρήτης (περίπου 10 κρατούμενες). Όλα τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από την Κοινωνική Υπηρεσία των Γυναικείων Φυλακών Κορυδαλλού.

ντων. Για τις υπόλοιπες δεν υπάρχει διαχωρισμός και στεγάζονται μαζί με τις άλλες κρατούμενες. Όσον αφορά τη νοσηλεία τους, χορηγούνται, κυρίως, ψυχοφάρμακα, από ψυχίατρο που επισκέπτεται τη φυλακή δύο φορές την εβδομάδα. Σε περίπτωση κρίσης, λόγω ψυχικής διαταραχής, παραπέμπονται σε δημόσιο ψυχιατρικό νοσοκομείο, συνήθως στο Δαφνί ή στο Δρομοκαΐτειο.

Ως προς τα αδικήματα για τα οποία βρίσκεται σήμερα στη φυλακή το σύνολο των γυναικών κρατουμένων, αυτά θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ιεραρχικά και να συμπεριληφθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: **α) παραβάσεις του νόμου περί ναρκωτικών, β) εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας, και γ) εγκλήματα κατά της ζωής.**

Για παραβάσεις του νόμου περί ναρκωτικών κρατείται σήμερα και η πλειονότητα των ανδρών κρατουμένων στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού (Αλοσκόφης, 2005, σ. 42). Αντίθετα, δύο έρευνες που διεξήχθησαν στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού, κατά τη διάρκεια του 1995, κατέταξαν τα ναρκωτικά στην τρίτη κατά σειρά κατηγορία αδικήματος για το οποίο κατέληξαν οι γυναίκες στη φυλακή (Θανοπούλου, κ.ά., 1997, σ. 295, πίνακας 21 και Μηλιώνη, 2006, σ. 475). Αυτή η αντιστροφή που κατέστησε τα ναρκωτικά, μέσα σε δέκα χρόνια, την κυρίαρχη αιτία φυλάκισης, αξίζει να μας προβληματίσει τόσο σχετικά με το ερώτημα σε ποιους απευθύνεται τελικά η φυλακή, όσο και για τους μηχανισμούς αναγωγής της χρήσης ναρκωτικών σε ύψιστο διακύβευμα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Ακόμη αξίζει να σημειωθεί ότι, περίπου 50 γυναίκες με **βραχυχρόνιες ποινές**, οι οποίες είναι μετατρέψιμες σε χρηματικές, κρατούνται στη φυλακή, γιατί δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να εξαγοράσουν την ποινή τους! Η έκθεση της Διακομματικής Επιτροπής της Βουλής,¹⁸ η οποία αφορούσε την κατάσταση στις ελληνικές φυλακές και τις δυνατότητες βελτίωσης του Σωφρονιστικού Συστήματος της χώρας, εφιστούσε την προσοχή του νομοθέτη στο φαινόμενο της άμετρης εγκληματοποίησης πολλών και ετερόκλητων μορφών συμπεριφοράς, χωρίς ιδιαίτερη κοινωνικοθητική απαξία, οι οποίες θα μπορούσαν να αντιμετωπισθούν με ηπιότερα μέσα διοικητικού ή αστικού χαρακτήρα (όπως, π.χ., αποκατάσταση της ζημίας του θύματος, κατάσχεση περιουσιακού στοιχείου του οφειλέτη κ.ά.).

Οι συντάκτες της Έκθεσης θεώρησαν απαράδεκτο να φυλακίζονται άν-

---

18. Η Έκθεση συντάχθηκε με την επιστημονική συνεργασία των καθηγητών Ν. Κουράκη και Ι. Φαρσεδάκη.

θρωποι μόνο και μόνο επειδή δεν έχουν να πληρώσουν τα χρήματα της μετατρέψιμης ποινής τους (1.001 κρατούμενοι, με ποινή φυλάκισης μέχρι δύο έτη, επί συνόλου 6.407 κρατουμένων, και των δύο φύλων, τον Μάιο του 1994), ενώ, παράλληλα, στιγματίζονται ως εγκληματίες, με όλες τις κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες που αυτό επιφέρει, δημιουργώντας επιπροσθέτως συμφύση και στα ποινικά δικαστήρια της χώρας, τα οποία αναγκάζονται να καταπιαστούν με ασήμαντες υποθέσεις και αδυνατούν να ασχοληθούν με τις πραγματικά σοβαρές αξιόπρινες πράξεις (Έκθεση για την Κατάσταση στις Ελληνικές Φυλακές, 1994, σ. 9-10).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το φαινόμενο συνεχίζει να υφίσταται και το έτος 2006, εξαιτίας της αδυναμίας ικανού αριθμού κρατουμένων, προερχόμενων συνήθως από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα, να εξαγοράσουν τη βραχυχρόνια ποινή τους, που έχει μετατραπεί, με δικαστική απόφαση, σε χρηματική.

Η έλλειψη σχεδόν κάθε **διαχωρισμού** μεταξύ των κρατουμένων παρατηρείται τόσο στις ανδρικές, όσο και στις γυναικείες φυλακές της χώρας και αποτελεί ένα από τα πολλά επακόλουθα του υπερπληθυσμού, της υπερφόρτωσης των φυλακών με αριθμό έγκλειστων κατά πολύ μεγαλύτερο από αυτόν μπορούν να απορροφήσουν.¹⁹

Ο διαχωρισμός κρατουμένων, ο οποίος προβλέπεται και από τον Σωφρονιστικό Κώδικα (άρθρο 11), είναι υποτυπώδης στις γυναικείες φυλακές και ισχύει μόνο το βράδυ, όταν οι γυναίκες κλείνονται στα κελιά τους. Κατά τη διάρκεια της ημέρας, στους κοινόχρηστους χώρους, στο προαύλιο, στο κυλικείο, στην εκκλησία υπάρχει πλήρης συγχρωτισμός (Έκθεση για την κατάσταση στις Ελληνικές Φυλακές, 1994, σ. 40). Αυτός ο συγχρωτισμός κρατουμένων αποτελεί πρόβλημα, από την άποψη της κοινωνικής επανένταξης, γιατί διευκολύνει την άσκηση επιρροής των παλαιών επί των νεότερων παραβατών, οι οποίοι, έτσι, μπορούν να μετατραπούν, μέσα στη φυλακή, σε συνειδητοποιημένους εγκληματίες (Αλοσκόφης, 2005, σ. 50).²⁰

Αν και υπάρχει συγκέντρωση ορισμένων κατηγοριών κρατουμένων σε

---

19. Για το πρόβλημα του υπερπληθυσμού των φυλακών στην Ελλάδα, βλέπε Σπινέλλη, 1996, Ν. Παπαδογούλα, 1996, σ. 19, 20, και Αλοσκόφης, 2005, σ. 7, 18, 19, 45, 46, 47. Για το ίδιο θέμα, την αύξηση του αριθμού των εγκλειστων, σε συνδυασμό με την υποχώρηση του κοινωνικού κράτους και αντ' αυτού την ενίσχυση του ποινικού κράτους, τόσο στις χώρες της ΕΕ όσο και στις ΗΠΑ, βλ. Waquant, 2001.

20. Ωστόσο, η κράτηση μελών τρομοκρατικών οργανώσεων και η συγκέντρωσή τους σε ειδικές πτέρυγες έχει προβληματίσει τους ειδικούς διεθνώς, με επιχειρήματα τόσο υπέρ όσο και κατά αυτής της συγκέντρωσης (Αλοσκόφης, 2005, σ. 50).

συγκεκριμένες πτέρυγες, ο διαχωρισμός δεν μπορεί να λειτουργήσει στην πράξη, εξαιτίας της έλλειψης κτιριακής υποδομής σε συνδυασμό με το φαινόμενο του υπερπληθυσμού.

Το πρόβλημα γίνεται εντονότερο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι στις γυναικείες φυλακές συνυπάρχουν και οι ανήλικες –λόγω έλλειψης ειδικού σωφρονιστικού καταστήματος ή ειδικού χώρου κράτησης γι' αυτές. Οι ανήλικες κρατούνται σε πτέρυγα μαζί με τις μητέρες που έχουν μικρά παιδιά μαζί τους στη φυλακή – πολλές από τις τελευταίες είναι κρατούμενες για σοβαρά εγκλήματα.

Έτσι, υπόδικες και βαρυποινίτισσες, τοξικομανείς, ψυχικά ασθενείς, υπότροπες και ανήλικες συνωστίζονται στους ίδιους χώρους, ενώ οι ανάγκες για ειδική μεταχείριση, τουλάχιστον των τοξικομανών και των ψυχικά ασθενών, καθιστούν τη φυλακή τον πλέον ακατάλληλο χώρο γι' αυτές τις κατηγορίες κρατουμένων (Φρονίμου, 2000, σ. 369).

Αν και ο αριθμός των γυναικών κρατουμένων είναι κατά πολύ μικρότερος των ανδρών, εντούτοις η στενότητα των χώρων των Γυναικείων Φυλακών Κορυδαλλού αποτελεί σοβαρό πρόβλημα. Θάλαμοι με στοιβαγμένες 25 ή και περισσότερες κρατούμενες και ατομικά κελιά που στεγάζουν τρία ή και τέσσερα άτομα, δημιουργούν συνωστισμό που δυσκολεύει τόσο τις σχέσεις μεταξύ των κρατουμένων, όσο και τους φύλακες και την Υπηρεσία στην άσκηση του ελέγχου.

Το φαινόμενο, βέβαια, του **υπερπληθυσμού** των φυλακών αποτελεί πρόβλημα και σε διεθνές επίπεδο. Πολλοί μελετητές ισχυρίζονται ότι η μεγάλη πυκνότητα του πληθυσμού των εγκλείστων με την αίσθηση δυσφορίας που συνεπάγεται ενθαρρύνει την εκδήλωση κάθε είδους προβληματικών συμπεριφορών.

Γενικά ο συγχρωτισμός μεγάλου αριθμού κρατουμένων δημιουργεί κινδύνους για την ασφάλεια της φυλακής, καθώς παρεμποδίζει το προσωπικό κατά την άσκηση των καθηκόντων του και δυσχεραίνει την επικοινωνία με τους κρατούμενους, αυξάνοντας τη δυσπιστία στις μεταξύ τους σχέσεις. Καλλιεργεί ακόμα την ανωνυμία μεταξύ των κρατουμένων, αλλοτριώνει και αποπροσωποποιεί τις σχέσεις τους, απαξιώνοντας τον ανθρώπινο σεβασμό και την αλληλοβοήθεια.

Ακόμη, το ψυχολογικό στρες, εξαιτίας της παντελούς έλλειψης ιδιωτικής ζωής (privacy), το οποίο υφίστανται οι κρατούμενοι σε υπερφορτωμένες φυλακές, επιβαρύνει την ψυχική και σωματική τους υγεία, ενώ, ταυτόχρονα, διευκολύνει την εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών (Αλοσκόφης, 2005, σ. 46).

Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, μετά από επίσκεψη των μελών της στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού τον Ιούνιο του

2004, διαπίστωνε ότι το πρόβλημα της φυλακής αυτής δεν είναι μόνον ο υπερπληθυσμός αλλά και η άνιση κατανομή του υπάρχοντος πληθυσμού. Στεγάζει πάνω από 500 κρατούμενες, ενώ δεν έχει χτιστεί για περισσότερες από 100. Αν και ως οικοδόμημα παρέχει σχετικά καλύτερους όρους διαβίωσης από τις Ανδρικές Φυλακές Κορυδαλλού, εντούτοις παρουσιάζει δυσλειτουργίες και υπάρχει ανάγκη άμεσης βελτίωσης (Μηλιώνη, 2006, σ. 484).

Το πρόβλημα έχει ενταθεί περισσότερο και μετά την **αφαίρεση χώρων** από τις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού, ώστε να χρησιμοποιηθούν για τη λειτουργία του Εφετείου Αθηνών-Πειραιώς, ενώ τα τελευταία χρόνια μεγάλα τμήματα διαμορφώθηκαν ως χώροι εγκλεισμού των κρατουμένων-μελών της οργάνωσης «17 Νοέμβρη». Η έλλειψη μιας αίθουσας συγκέντρωσης όλων των κρατουμένων για ψυχαγωγία, για τραπεζαρία ή για τη λειτουργία των προγραμμάτων είναι περισσότερο από εμφανής.

Οι δυνατότητες ψυχαγωγίας και άθλησης είναι ελάχιστες, λόγω ελλείψεων χώρων και κατάλληλων κτιριακών εγκαταστάσεων και προγραμμάτων, το δε κυρίαρχο μέσο ψυχαγωγίας είναι η τηλεόραση.

Αλλά και η **ιατρική περίθαλψη** που παρέχεται στις γυναίκες κρατούμενες είναι ανεπαρκής. Η παρουσία γιατρών, όπως παθολόγου και ψυχιάτρου, που όμως δεν είναι μόνιμοι και επισκέπτονται τις φυλακές μια-δυο φορές την εβδομάδα, δεν επαρκεί για να καλύψει τις ανάγκες του μεγάλου αριθμού κρατουμένων. Οι κακές συνθήκες καθαριότητας και ο υπερπληθυσμός ευθύνονται για τη μετάδοση ασθενειών και, κυρίως, της, συχνά εμφανιζόμενης στη φυλακή, ηπατίτιδας. Για την αντιμετώπιση των δεινών της φυλάκισης αλλά και για τη γενικότερη άσκηση κοινωνικού ελέγχου η χορήγηση ψυχοφαρμάκων είναι ευρύτατα διαδεδομένη (Μηλιώνη, 2006, σ. 486 και Θανοπούλου, κ.ά., 1997, σ. 56).

Εκτός των γιατρών, οι ελλείψεις σε προσωπικό αφορούν και το φυλακτικό προσωπικό, αλλά, κυρίως, το επιστημονικό προσωπικό των φυλακών (δηλ. ψυχολόγους, εγκληματολόγους, κοινωνιολόγους κ.λπ.), ενώ ο αριθμός των κοινωνικών λειτουργών (τρεις μόνο!) είναι ελάχιστος σε σχέση με το ποσοστό των κρατουμένων. Έτσι, οι κοινωνικοί λειτουργοί εξαναγκάζονται να ασχολούνται, κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, περισσότερο με διεκπεραιώσεις γραφειοκρατικού χαρακτήρα, παρά με τη συμβουλευτική υποστήριξη και προετοιμασία της κοινωνικής και επαγγελματικής επανένταξης των κρατουμένων (βλέπε και Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 54).

Ειδικότερα προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίζουν οι κρατούμενες σχετικά με τις συνθήκες κράτησης και τα καταγράφουν οι ίδιες σε σχετική έρευνα, αφορούν την έλλειψη απασχόλησης, τις συνθήκες κλιματισμού και καθαριότητας, την κακή συμπεριφορά συγκρατουμένων και προσωπικού, τη σεξουα-

λική στέρηση, αλλά και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των μικρών παιδιών που κάποιες μητέρες κρατούμενες έχουν μαζί τους μέσα στη φυλακή (Μηλιώνη, 2006, σ. 487).

Τέλος, το πρόβλημα **επικοινωνίας** των κρατουμένων με τις οικογένειές τους είναι οξύτερο για τις γυναίκες. Η μία και μοναδική φυλακή γυναικών συγκεντρώνει κρατούμενες από όλη τη χώρα και πολλές βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από τα σπίτια τους (Θανοπούλου, κ.ά., 1997, σ. 56).

3.2. Επαφή με τον έξω κόσμο – Άδειες εξόδου

Η επαφή των κρατουμένων με την έξω κοινωνία (παιδιά, συζύγους, φίλους, συγγενείς κ.λπ.), όπως διαμορφώνεται μετά την είσοδό τους στη φυλακή, έχει ιδιαίτερη σημασία.

Το στίγμα της φυλάκισης είναι καταλυτικό για τις σχέσεις των κρατουμένων με το κοινωνικό και επαγγελματικό τους περιβάλλον και ενθαρρύνει την ανάπτυξη σχέσεων με περιβάλλοντα υποκοουλτούρας που δραστηριοποιούνται μέσα και έξω από τη φυλακή. Η μακροχρόνια στέρηση από την επαφή με τον έξω κόσμο επιδεινώνει το ψυχολογικό στρες, εντείνει τη φυλακοποίηση και οδηγεί τους κρατούμενους σε απομονωτισμό και κλείσιμο στον εαυτό τους, δεδομένα που τους αλλοτριώνουν και δυσχεραίνουν την ομαλή κοινωνική τους επανένταξη.

Αντίθετα, η συχνή επαφή με τον έξω κόσμο διατηρεί τα απαραίτητα εκείνα σημεία αναφοράς με την εκτός της φυλακής κοινωνία, που ενδυναμώνουν την κοινωνικότητα και περιορίζουν τον ιδρυματισμό.²¹ Εκτός των προσώπων με βαθμό συγγένειας που δικαιούνται από το νόμο²² να επισκέπτονται τον/την κρατούμενο/τη, η καθιέρωση ελαστικών κανόνων για συχνότερο επισκεπτήριο που να απευθύνεται σε ευρύτερο κύκλο προσώπων και για περισσότερο χρόνο καθώς και η εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών ανθρώπινης επαφής κατά τη διάρκειά του, χωρίς δηλαδή να μεσολαβεί το διαχωριστικό τζάμι και η επικοινωνία να γίνεται από το εσωτερικό τηλέφωνο,²³ θα συντελούσαν στην άμβλυση των περιθωρίων του αποκλεισμού.

21. Βλ. Ανδρίτσου κ.ά., 1988, σ. 280 και επ.

22. Σωφρ. Κ., άρθρο 52, βλ. και το κεφάλαιο της παρούσας έρευνας για το νομικό πλαίσιο.

23. Η επικοινωνία, κατά το επισκεπτήριο, με τη μεσολάβηση του διαχωριστικού τζαμιού και του τηλεφώνου καθιερώθηκε για μεγαλύτερη ασφάλεια πριν τρία χρόνια, μετά τη δίκη και τη φυλάκιση των μελών της οργάνωσης «17 Νοέμβρη».

Στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού μόνο τα παιδιά κάτω των 16 ετών επικοινωνούν με τις μητέρες τους χωρίς το διαχωριστικό τζάμι, αλλά και χωρίς στενή σωματική επαφή. Ειδικά για τα παιδιά σχολικής ηλικίας, υπάρχει επισκεπτήριο τις Κυριακές το πρωί, κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, ώστε να μπορούν να δουν τις μητέρες τους. Οι κοινωνικές λειτουργοί μπορεί να κανονίσουν να λάβει χώρα το επισκεπτήριο στο γραφείο τους, αν θεωρήσουν ότι συντρέχουν ειδικοί λόγοι, ώστε να έλθουν μητέρες και παιδιά σε στενότερη σωματική επαφή, όπως, π.χ., όταν τα παιδιά έρχονται για πρώτη φορά στη φυλακή.

Οι κρατούμενες που κατοικούσαν στην περιοχή της Αθήνας πριν τη φυλάκιση τους δέχονται συχνότερα επισκέψεις συγγενών και φίλων, από ό,τι οι κρατούμενες που κατοικούσαν εκτός Αθηνών. Τα δε θέματα συζήτησής τους περιστρέφονται κυρίως γύρω από τη διαδικασία αποφυλάκισής τους, τα οικογενειακά και ψυχολογικά και λιγότερο τα επαγγελματικά και εργασιακά θέματα (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 140). Πολύ λίγα ή και καθόλου επισκεπτήρια έχουν οι αλλοδαπές κρατούμενες.²⁴

Εκτός από το επισκεπτήριο, η αλληλογραφία και τα τηλεφωνήματα είναι δύο ακόμη τρόποι με τους οποίους οι κρατούμενες επικοινωνούν με τον έξω κόσμο. Στο πλαίσιο των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων όλων των πολιτών, δεν επιτρέπεται η απαγόρευση της αλληλογραφίας και της τηλεφωνικής επικοινωνίας ή ο έλεγχος του περιεχομένου της αλληλογραφίας των κρατουμένων. Οι κρατούμενες επικοινωνούν με όποιους θέλουν τις ώρες της «ανοιχτής φυλακής» που δεν βρίσκονται κλεισμένες στα κελιά τους, από τηλεφωνικές συσκευές τοποθετημένες σε κοινόχρηστους χώρους, όπου, φυσικά, δημιουργείται συνωστισμός και στους οποίους το προσωπικό έχει οπτική, μόνο, επίτηρηση.

Δεν επιτρέπεται η τηλεφωνική επικοινωνία και αλληλογραφία από φυλακή σε φυλακή. Σε περίπτωση που κάποια έχει σύζυγο κρατούμενο σε άλλη φυλακή, το Συμβούλιο της Φυλακής, μετά από αίτησή της, μπορεί να επιτρέψει την αλληλογραφία μαζί του.

Άδειες εξόδου

Μεταξύ των καινοτόμων θεσμών του Σωφρονιστικού Κώδικα, που στοχεύουν στο άνοιγμα της φυλακής στην κοινωνία, είναι οι εναλλακτικοί τρόποι έκτισης της ποινής κατά της ελευθερίας, όπως, π.χ., η ημιελεύθερη διαβίωση,

---

24. Για το επισκεπτήριο στις Ανδρικές Φυλακές Κορυδαλλού, βλ. Αλοσκόφη, 2005, σ. 33-34.

η τμηματική έκτιση της ποινής, η κοινωφελής εργασία, αλλά και οι θεσμοί των αδειών εξόδου και της υπό όρο απόλυσης, όταν η περιοριστική της ελευθερίας ποινή έχει ήδη επιβληθεί.

Ο θεσμός των αδειών εξόδου καθιερώθηκε στο πλαίσιο της διεύρυνσης της επικοινωνίας των κρατουμένων με το ευρύτερο κοινωνικό και οικογενειακό τους περιβάλλον. Εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1990, κάτω και από την πίεση του φαινομένου του υπερπληθυσμού στις φυλακές, και είχε παράλληλα, ως σκοπό να αμβλύνει τις δυσμενείς για τους κρατούμενους συνέπειες του εγκλεισμού.

Η τακτική άδεια εξόδου μπορεί να χορηγηθεί σε κρατούμενο εφόσον έχει ήδη εκτίσει το 1/5 της ποινής του²⁵ (χωρίς ευεργετικό υπολογισμό των ημερών ποινής, λόγω εργασίας) και στην περίπτωση της ισόβιας κάθειρξης μετά τη συμπλήρωση τουλάχιστον οκτώ ετών κράτησης,²⁶ η δε διάρκειά της κυμαίνεται από μία έως πέντε ημέρες. Όταν ο κρατούμενος έχει συμπληρώσει τα 2/5 της ποινής του ή, σε περίπτωση ποινής ισόβιας κάθειρξης, τα 12 χρόνια, η διάρκεια της άδειας μπορεί να φτάσει και τις οκτώ ημέρες. Πάντως η συνολική διάρκεια των αδειών ενός καταδίκου δεν μπορεί να υπερβαίνει τις 40 ημέρες το χρόνο. Για τη χορήγηση άδειας εξόδου, διενεργείται έρευνα από την Κοινωνική Υπηρεσία, που βεβαιώνει την ύπαρξη «υποστηρικτικού περιβάλλοντος».

Ο θεσμός ενεργοποιεί τον κρατούμενο και τον προτρέπει να αναλάβει την ευθύνη απέναντι στον εαυτό του, την οικογένειά του και το κοινωνικό σύνολο, και του επιτρέπει τη διατήρηση μιας φυσιολογικής συναισθηματικής και σεξουαλικής ζωής, ενώ, ταυτόχρονα, τον κρατά σε επαφή με τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές που συντελούνται στην κοινωνία κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του.

Ο θεσμός λειτουργεί ακόμα και ως μηχανισμός ελέγχου, καθώς ενθαρρύνει τον κρατούμενο να έχει καλή διαγωγή και να μπορεί να υπομείνει τα δεινά της φυλάκισης, προσδοκώντας την επόμενη άδεια (Φρονίμου, 2005, σ. 223). Από στοιχεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, για τη δεκαετία του 1990, φαίνεται ότι ο θεσμός στο σύνολό του έχει επιτύχει, αφού το ποσοστό των κρατουμένων που δεν επέστρεψαν στη φυλακή μετά από άδεια κυμάνθηκε

---

25. Για όσους έχουν καταδικαστεί για ναρκωτικά, οι προϋποθέσεις είναι αυστηρότερες. Πρέπει να έχουν εκτίσει τα 2/5 της ποινής τους.

26. Για τους όρους και τις προϋποθέσεις χορήγησης τακτικών, έκτακτων και εκπαιδευτικών αδειών εξόδου, βλ. Σωφρ. Κ., άρθρα 54-58, καθώς και το κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για το νομικό πλαίσιο.

μεταξύ 1-2%. Ιδιαίτερα δε στις γυναικείες φυλακές, οι αποδράσεις μετά από άδεια είναι ελάχιστες, ίσως γιατί οι κρατούμενες είναι στην πλειονότητά τους μητέρες και δεν διακινδυνεύουν εύκολα τη μη τήρηση των όρων χορήγησης, αφού αυτό θα σημαίνει γι' αυτές την απαγόρευση εξόδου για έναν ολόκληρο χρόνο.

Μεμονωμένα περιστατικά παραβίασης των όρων της άδειας, όταν μάλιστα έχει προηγηθεί δραματοποιημένη παρουσίασή τους από τα ΜΜΕ, δίνει την εντύπωση στους πολίτες, που θεωρούν ως μόνη φυσική ποινή τη φυλάκιση, ότι ο θεσμός έχει αποτύχει και τους καλλιεργεί το φόβο του εγκλήματος, αν και η πιθανότητα διάπραξης νέων εγκλημάτων κατά την άδεια εξόδου ενός κρατουμένου δεν είναι μεγαλύτερη από ό,τι στην περίπτωση της αναστολής ή της υπό όρο απόλυσης (Φρονίμου, 2005, σ. 223).

Τελικά, ο θεσμός των αδειών εξόδου είναι ένας επιτυχημένος θεσμός και στοχεύει προς τη σωστή κατεύθυνση, προς μια κοινωνία ανοιχτή στην ένταξη του κρατουμένου σ' αυτήν και όχι προς μια κοινωνία αποκλεισμού. Γι' αυτό και πρέπει να διευρυνθεί από την Πολιτεία με τη δημιουργία εκείνων των υποστηρικτικών θεσμών που θα τον πλαισιώνουν και θα συμβάλλουν στην καλύτερη λειτουργία του. Εξαιτίας της έλλειψης αυτών των θεσμών, η χορήγηση αδειών εξόδου, ιδιαίτερα όσον αφορά τους άνδρες κρατούμενους, είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

Στην έρευνα που διεξήχθη στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού το 2005, καταγράφεται ότι μόνον το 6% του συνόλου των 2078 κρατουμένων είχαν λάβει έστω και μία μέρα άδεια, κατά τη διάρκεια της κράτησής τους (Αλοσκόφης, 2005, σ. 35). Το ζήτημα της χορήγησης τακτικών αδειών εξόδου απασχόλησε στο παρελθόν και τον Συνήγορο του Πολίτη, κατά την εξέταση σχετικών αναφορών, κυρίως σε σχέση με την απόρριψη αιτήσεων που υποβλήθηκαν από αλλοδαπούς κρατούμενους. Κατά το Σωφρονιστικό Κώδικα, μόνη η ιδιότητα του αλλοδαπού δεν δικαιολογεί τη μη χορήγηση τακτικής άδειας σε αυτόν. Οι προϋποθέσεις, όμως, που απαιτούνται για τη χορήγηση άδειας πολύ δύσκολα πληρούνται από αλλοδαπό (π.χ. η σταθερή εγκατάσταση, οι οικογενειακοί δεσμοί στην Ελλάδα), ενώ αντίθετα αυτός καθίσταται ευκολότερα ύποπτος φυγής στο εξωτερικό. Η Αρχή εξέτασε απορριπτικές αποφάσεις των αιτήσεων και κατέληξε ότι αυτές δεν έχουν στοιχειώδη αιτιολογία και ότι η πρακτική αυτή συνιστά παραβίαση των δικαιωμάτων των κρατουμένων και πλήττει την αρχή της κοινωνικής επανένταξης, την οποία υπηρετεί ο θεσμός των αδειών εξόδου (Συνήγορος του Πολίτη, 2005, σ. 91).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

4.1. Η οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα

Η οικογένεια σύμφωνα με τον A. Giddens είναι μία ομάδα προσώπων που συνδέονται άμεσα με σχέσεις συγγένειας, τα ενήλικα μέλη της οποίας αναλαμβάνουν την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών (Giddens, 2002, σ. 208). Στο πλαίσιο αυτού του ευρέως ορισμού περιλαμβάνεται και η αντίληψη που έχουμε σήμερα για την οικογένεια ως ομάδα ενωμένη με ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς που απολαμβάνει ιδιωτικότητα και ασχολείται με την ανατροφή των ανηλίκων. Κυρίαρχη μορφή αποτελεί η πυρηνική ή συζυγική οικογένεια η οποία συνδέεται με ένα ευρύτερο δίκτυο συγγενικών σχέσεων. Οι σχέσεις συγγένειας που δημιουργούνται τόσο με τη γέννηση, όσο και με το γάμο, το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης ή την υιοθεσία στηρίζονται όχι μόνο σε τυπικές νομικές σχέσεις που παράγουν έννομα αποτελέσματα αλλά και σε συναισθηματικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς δεσμούς. Επίσης, σήμερα, διαμορφώνονται συναισθηματικές σχέσεις και μέσα από μορφές υποκατάστατης οικογένειας, όπως είναι η ανάδοχη οικογένεια. Από ερευνητικά δεδομένα σχετικά με τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων προκύπτει η σημασία του κοινωνικού στοιχείου στη συγγένεια καθώς και του ρόλου που διαδραματίζει η οικογένεια στην οργάνωση του κοινωνικού ιστού (Πετρονώτη, 1995).

Στη δυτική Ευρώπη ήδη από τις δεκαετίες του 1960-1970, αρκετά αργότερα στην Ελλάδα, η οικογένεια παρουσιάζει σοβαρές μεταβολές με την εμφάνιση της ελεύθερης συμβίωσης, την εργασία των γυναικών έξω από το σπίτι, την αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων, αλλά και με την εμφάνιση νέων οικογενειακών μορφών, όπως είναι οι μονογονεϊκές οικογένειες. Τα αποτε-

λέσματα της έρευνας IPROSEC (Μουσούρου, 2004, σ. 16 επ.) έδειξαν ότι υπάρχει, σε αντίθεση με το παρελθόν, ποικιλία γεγονότων τα οποία υπεισέρχονται σήμερα στον κύκλο ζωής των ατόμων και επηρεάζουν τη δημιουργία οικογένειας (συμβίωση με γονείς, συγκατοίκηση με σύντροφο χωρίς γάμο, μικρής διάρκειας γάμος, διάσταση, διαζύγιο, δεύτερος γάμος, χρεία, μοναχική διαβίωση). Πιο συγκεκριμένα, υπογραμμίζονται οι τάσεις για: α) αύξηση των διαζυγίων, β) αύξηση της συχνότητας μη συμβατικών οικογενειακών σχημάτων –κυρίως μονογονεϊκών οικογενειών (το 8,7% των οικογενειών με παιδιά το 1990)– και «ανασυσταμένων» οικογενειών, γ) αύξηση της ηλικίας κυρίως των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο, με αποτέλεσμα την αύξηση των νοικοκυριών με ενήλικα παιδιά καθώς και την αύξηση των ζευγαριών με ανήλικα παιδιά και υπερήλικες γονείς, δ) αύξηση των αγάμων, που συνδέεται με αναποφασιστικότητα απέναντι στο γάμο, κυρίως των νέων γυναικών, και αύξηση της συχνότητας συγκατοίκησης χωρίς γάμο που παρουσιάζει το χαρακτηριστικό της προσωρινής κατάστασης πριν το γάμο ε) αύξηση της ηλικίας της μητέρας που φέρνει στον κόσμο το πρώτο της παιδί, στ) μείωση της γονιμότητας, με σαφή τάση αύξησης των εκτός γάμου γεννήσεων, παρά τη δυνατότητα προσφυγής σε μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, και ζ) αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης, με συνέπεια, μεταξύ άλλων, την κάθετη επέκταση των οικογενειών που περιλαμβάνουν τέσσερις ή και πέντε γενεές μελών (Μουσούρου, 2004, σ. 78-79).

Ωστόσο στην Ελλάδα έχει μελετηθεί ότι η γαμηλιότητα παραμένει υψηλή και η λύση των έγγαμων συμβιώσεων δεν είναι ιδιαίτερα συχνή. Σύμφωνα με δημογραφική μελέτη των Συμεωνίδου και Μητσόπουλου, ο σχετικά μικρός αριθμός διαζυγίων και χωρισμών αποδίδεται στην ατελή και προβληματική ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, στο ρόλο των παιδιών στην οικογένεια και τα έντονα θρησκευτικά αισθήματα που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία (Symeonidou and Mitsopoulos, 2003, σ. 65 επ.). Σε ό,τι αφορά τη διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων, η συχνότητα λύσης τους καθώς και η συρρίκνωση της μέσης διάρκειάς τους παρουσιάζει, αντίστοιχα, έντονη αύξηση και μείωση. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό των γάμων που τελέστηκαν κατά τα έτη 1960, 1980, 2000, κατέληξε αντίστοιχα σε διαζύγιο κατά 6%, 8% και 13% (Μπάγκαβος, 2004, σ. 50, Πίνακας 5).

Στην Ελλάδα οι έρευνες σχετικά με την ανάλυση των διαχρονικών μεταβολών στη σύνθεση της οικογένειας προσκρούουν πολύ συχνά στην αδυναμία μιας διαχρονικής στατιστικής παρατήρησης, η οποία θα διαχώριζε την οικογένεια από το νοικοκυριό. Για το λόγο αυτό δεν υπάρχει ακριβής μέτρηση, αλλά συμπεράσματα που εμφανίζουν τις τάσεις. Με βάση αυτή τη διευκρίνι-

ση, παρατηρούμε ότι η διεύρυνση του αριθμού των νοικοκυριών με ένα ή δύο μέλη έχει ως αποτέλεσμα τη γενικότερη αύξηση του αριθμού των νοικοκυριών από το 1961 έως 2001. Στη σύγχρονη εποχή τα οικογενειακά νοικοκυριά αποτελούν τα 3/4 του συνολικού αριθμού των νοικοκυριών στην Ελλάδα. Γενικά οι πρόσφατες εξελίξεις σε σχέση με τα οικογενειακά νοικοκυριά αφήνουν να διαφανεί η τάση για σταδιακή συρρίκνωση του ειδικού βάρους των οικογενειακών νοικοκυριών με παιδιά, σε σχέση με τις μονογονεϊκές οικογένειες και τα οικογενειακά νοικοκυριά χωρίς παιδιά (νοικοκυριά με πρώην γονείς, νοικοκυριά όσων δεν έχουν γίνει γονείς και νοικοκυριά με συζύγους που δεν θα αποκτήσουν ποτέ παιδιά). Επίσης, ο αριθμός και το ποσοστό των μονομελών νοικοκυριών εμφανίζει συνεχή αύξηση. Χωρίς να γίνεται άμεση σύνδεση με την αύξηση των μονομελών νοικοκυριών, η μοναχική διαβίωση, εκούσια ή ακούσια, παρατηρείται ότι αγγίζει περισσότερο τις γυναίκες (Μπάγκας, 2004, σελ. 59-61).

Όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα ότι οι αλλαγές αυτές στη σύνθεση των οικογενειών και των νοικοκυριών δεν σημαίνει ότι αποδυναμώνουν τους οικογενειακούς δεσμούς, οι οποίοι ίσως είναι πιο στενοί από ό,τι στο παρελθόν. Τα αποτελέσματα της έρευνας IPROSEC, που περιέλαβε 200 περίπου ερωτηθέντες βάσει ερωτηματολογίων και 50 εξ αυτών βάσει ημι-δομημένης συνέντευξης (Μουσούρου, 2004, σ. 18), δείχνουν πως υπάρχουν στην Ελλάδα στενές σχέσεις μεταξύ των γενεών (προσωπικές επαφές, οικονομικές και συναισθηματικές σχέσεις) καθώς και αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών. Το ζήτημα των ανταλλαγών κυρίως ανάμεσα στις δύο γενιές (γονείς-ενήλικα παιδιά) καθίσταται ιδιαίτερα επίκαιρο σήμερα λόγω όχι μόνο των μεταβολών στην οικογενειακή δομή αλλά και στην εμφάνιση νέων κοινωνικών κινδύνων (Μαράτου-Αλιπράντη, 2001, σ. 37 επ.). Όλοι οι κοινωνικοί επιστήμονες που μελετούν την οικογένεια στην Ελλάδα συμφωνούν για μεταβολές που υφίσταται αυτός ο θεσμός. Διαφωνίες, όμως, υπάρχουν ως προς την ποιότητα και το εύρος των αλλαγών. Οι έρευνες των Γεώργα κ.ά., δείχνουν ότι σχετικά με τη δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας παρατηρείται μια «μεταφορά του σχήματος της εκτεταμένης αγροτικής οικογένειας από το χωριό στο αθηναϊκό διαμέρισμα», τουλάχιστον στο επίπεδο των στενών σχέσεων ανάμεσα στους συγγενείς. Πρόκειται για ένα σχήμα, κατ' αυτούς, «εκτεταμένης αστικής οικογένειας». Πάντως, τόσο οι έρευνες των Γεώργα κ.ά. όσο και η έρευνα IPROSEC συμπεραίνουν ότι ένα σημαντικό ποσοστό των οικογενειών στην Αθήνα κατοικούν στο διπλανό σπίτι (διαμέρισμα ή μονοκατοικία) ή στην ίδια γειτονιά με στενούς συγγενείς τους (παππούδες, θείους, ξαδέλφια, πεθερικά κ.λπ.). Κατά συνέπεια, η ελληνική

οικογένεια στην Αθήνα και στην επαρχία διατηρεί πολλά στοιχεία από την παραδοσιακή ελληνική οικογένεια και ισχυρούς δεσμούς. Τα μέλη της αλληλεπιδρούν και επικοινωνούν τακτικά μεταξύ τους με συχνές επισκέψεις και τηλεφωνήματα. Ωστόσο, αυτό που έχει σαφώς αλλάξει στην οικογένεια στην Ελλάδα είναι ότι υπάρχουν πολλές οικογένειες με χωριστά νοικοκυριά. Οι γυναίκες-μητέρες εργάζονται, έχει μειωθεί η εξουσία του πατέρα σε σχέση με τη μητέρα και έχουν εκπέσει αξίες, όπως αυτή του πατέρα πατριάρχη.

Αξίζει να αναφερθούν κάποια συγκριτικά δημογραφικά δεδομένα σχετικά με την οικογένεια στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες. Η Ελλάδα ανήκει στις χώρες με τις μικρότερες αλλαγές στο θεσμό της οικογένειας και φαίνεται να παρουσιάζει ομοιότητες με άλλες μεσογειακές χώρες, όπως με την Ισπανία και τη Πορτογαλία. Επίσης, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, εμφανίζει τις μικρότερες συχνότητες μονογονεϊκών οικογενειών (Γεώργας κ.ά., 2003, σ. 205-210). Όμως, οι συχνότητες των χωρισμένων, διαζευγμένων και ατόμων σε χρεία είναι πολύ μεγαλύτερες από αυτές των οικογενειών αγάμων μητέρων (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999, σ. 3-4).

Στην Ελλάδα η οικογένεια, ανεξαρτήτως μορφής, κατέχει κυρίαρχη θέση και αποτελεί θεμελιώδη κοινωνικό θεσμό. Ξεχωριστή θέση κατέχει η πυρηνική οικογένεια που ενισχύεται και από την επικρατούσα χριστιανική ιδεολογία. Η κυρίαρχη αυτή ιδεολογία τροφοδοτείται από το έλλειμμα επίσημων δημόσιων πολιτικών, στο βαθμό που το κράτος δεν λαμβάνει θεσμικά μέτρα για την κατοχύρωση νέων οικογενειακών μορφών, καθώς και για την ένταξη των γυναικών στην εργασία, ώστε να έχουν οικονομική ανεξαρτησία (Στρατηγάκη, 2004, σ. 121).

Η διαπίστωση της θέσης της εκκλησίας σχετικά με τη διατήρηση του γάμου για τη συγκρότηση οικογένειας έχει μακρά παράδοση στην ελληνική κοινωνία. Η *φαντασιακή κοινωνική σημασία* της σύνδεσης των εννοιών «θρησκεία-πατρίδα-οικογένεια» έχει τις ρίζες της στην τουρκοκρατία και στο ρόλο που διαδραμάτισε ο κλήρος μαζί με την οικογένεια στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων από κινδύνους, όπως η ασθένεια, η αναπηρία, το γήρας κ.ά. Ο ρόλος τόσο της εκκλησίας όσο και της οικογένειας στη «θεραπεία» των ψυχικά ασθενών κάλυπτε τα κενά των υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής πρόνοιας (Πλουμπίδης, 1989, σ. 23-39 και Μητροσύλη, 1991, σ. 15 και επ.), ενώ συνεχίζει ακόμη και σήμερα να υποκαθιστά το κράτος στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας IPROSEC, οι απόψεις των φορέων (πολιτικών κομμάτων, ομάδων πίεσης, μη κυβερνητικών οργανώσεων) σε σχέση με το ζήτημα της κοινωνικής φροντίδας και των πολιτικών ενίσχυσης

των διαφόρων μορφών οικογένειας διαφοροποιούνται μεταξύ τους, ιδίως ως προς την έκταση των παρεμβάσεων, αν και στην πλειονότητά τους αποδέχονται τη λήψη θετικών μέτρων για τη στήριξη των μονογονεϊκών οικογενειών, των πολυτέκνων, των οικογενειών ατόμων με αναπηρία ή των οικογενειών ευάλωτων ομάδων πληθυσμού, όπως Τσιγγάνων, μεταναστών, μειονοτήτων κ.ά.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του ερωτηθέντος εκπροσώπου της Ανωτάτης Συνομοσπονδίας Πολυτέκνων, ο οποίος στάθηκε κριτικός απέναντι στη στήριξη των μονογονεϊκών οικογενειών (Κογκίδου, σ. 130-131). Η εν λόγω Συνομοσπονδία είναι ιδιωτικός φορέας και επηρεάζει άμεσα την κοινωνική πολιτική, ως προς τον καθορισμό της ιδιότητας του πολυτέκνου, ασκώντας, κατά κάποιον τρόπο, ανεξέλεγκτη δημόσια εξουσία, κατά παραχώρηση του κράτους, αφού με βάση τη βεβαίωση της ιδιότητας του πολυτέκνου μπορεί η πολύτεκνη οικογένεια να λαμβάνει επίδομα (βλ. ειδική έκθεση και πόρισμα ΣτΠ, [www. Synigoros.gr](http://www.Synigoros.gr))

4.2. Η οικογένεια των γυναικών κρατουμένων

Η οικογένεια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανατροφή των παιδιών μέσα από τη «μύηση, αγωγή και κοινωνικοποίηση», παρόλο που αυτές οι τελευταίες έχουν εκφραστεί με διάφορους τρόπους μέσα στην ιστορία του θεσμού της οικογένειας, αφού έχει αποδειχθεί ότι τόσο οι σχέσεις μεταξύ συζύγων όσο και οι σχέσεις γονιών και παιδιών δεν ήταν διαχρονικά πάντα ιδιαίτερα στενές ή τρυφερές (Aries, 1975, σ. 170 και επ.).

Ειδικότερα στην κοινωνιολογία του εγκλήματος μπορεί κανείς να εξαγάγει χρήσιμα συμπεράσματα, αφενός, από το βαθμό κοινωνικοποίησης των ατόμων με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, αφετέρου, από το βαθμό εσωτερίκευσης των απαγορευτικών κανόνων ή των ηθικών επιταγών μιας δεδομένης κοινωνίας, που καθορίζουν, κατά μία έννοια, την προοπτική επιστροφής στον εκτός φυλακής κόσμο. Επίσης, στην ψυχιατρική επιδημιολογία αλλά και στην κλινική ψυχιατρική εξετάζεται συνήθως η οικογενειακή κατάσταση, ως πιθανή πηγή «ανισορροπίας». Οι περισσότεροι συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένου και του T. Parsons (1955, σ. 109-182) που προτείνουν αυτού του τύπου τη θεώρηση, ενστερνίζονται τη σπουδαιότητα που μπορεί να έχει η οικογένεια για την κοινωνία, έμμεσα αποδεχόμενοι ότι η οικογένεια αποτελεί «πόλο ομαλότητας» (Μητροσύλη, 1995, σ. 67).

Παρά τις όποιες επιφυλάξεις μας ως προς αυτή την τελευταία διαπίστω-

ση, διερευνήσαμε στοιχεία που αφορούν την οικογένεια των γυναικών κρατουμένων περιλαμβάνοντας και τις σύγχρονες μορφές οικογενειακής ζωής, στοχεύοντας να φωτίσουμε ορισμένες πτυχές της κοινωνικής τους επανένταξης και της «συμφιλίωσης» της οικογενειακής τους ζωής με την εργασία. Θεωρήσαμε σκόπιμο να διερευνήσουμε την οικογενειακή κατάσταση των γυναικών κρατουμένων, την ύπαρξη ή μη παιδιών και τη σύνθεση της οικογένειας προέλευσης.

4.2.1 Η οικογενειακή κατάσταση

Η οικογενειακή κατάσταση των γυναικών κρατουμένων πριν ή κατά τη φυλάκιση, σύμφωνα με τα στοιχεία αδημοσίευτης έρευνας²⁷ σχετικά με την καταγραφή 171 Ελληνίδων κρατουμένων στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού, περιλαμβάνει 32,7% άγαμες, 28,7% έγγαμες, 20,5% διαζευγμένες, 10,5% χήρες και 7,6% σε διάσταση. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι η μεγάλη πλειονότητα των κρατουμένων δεν βρίσκεται σε έγγαμη σχέση, χωρίς να μπορούμε να πούμε με ακρίβεια ποιος είναι ο ατομικός κύκλος ζωής τους_ δηλαδή, αν ζούσαν σε συγκατοίκηση χωρίς γάμο, αν ζούσαν μόνες ή αν ζούσαν με τη γονεϊκή οικογένεια κ.α. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξε και έρευνα για τις Αποφυλακιζόμενες Γυναίκες²⁸ (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 128-129), όπου υπογραμμίζεται ότι στην πλειοψηφία τους οι κρατούμενες είναι γυναίκες μόνες. Ως προς την οικογενειακή κατάσταση, αξίζει να γίνει αναφορά και στην έρευνα στις Ελληνικές Φυλακές,²⁹ (Κουράκης κ.ά., 1999, σ. 6) σε σύνολο 137 Ελληνίδων κρατουμένων. Διαπιστώνεται ότι το 37,9% είναι παντρεμένες, το 17,5% είναι άγαμες, ενώ οι υπόλοιπες δήλωσαν χήρες, διαζευγμένες ή σε διάσταση. Έτσι επιβεβαιώνεται το εύρημα των παραπάνω ερευνών ότι η πλειονότητα των κρατουμένων είναι γυναίκες μόνες. Οι ερευνητές προσθέτουν ότι από την ανάλυση όλων των στοιχείων προκύπτει «μια ομαλή κοινωνική εξέλιξη και κοινωνικοποίηση» των γυναικών κρατου-

---

27. Θανοπούλου Μ., Φρονίμου Ε. (στατιστική επεξεργασία Παπλιάκου Β.), 2001, «Κρατούμενες Μητέρες: Διερεύνηση ιδιαιτεροτήτων επανένταξης», *Στοιχεία από αδημοσίευτη έρευνα*. Στη συνέχεια θα αναφέρεται και ως έρευνα Κρατούμενες Μητέρες.

28. Η καταγραφή των βασικών χαρακτηριστικών έγινε με βάση τους φακέλους της γραμματείας των φυλακών στο σύνολο των 95 Ελληνίδων καταδίκων, σε γενικό σύνολο 231 κρατουμένων γυναικών (αλλοδαπών, ημεδαπών, υποδίκων και καταδίκων).

29. Κουράκης, Μηλιώνη και ερευνητική ομάδα φοιτητών, 1999, «Ελληνικές φυλακές, τ. Β. Γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού», Αδημοσίευτη έρευνα, Παν/μιο Αθηνών. Στη συνέχεια θα αναφέρεται και ως έρευνα στις Ελληνικές Φυλακές.

μένων, απομυθοποιώντας το στερεότυπο του περιθωριακού ατόμου που συνήθως συνοδεύει τις φυλακισμένες (Κουράκης κ.ά., 1999, σ. 28), και συμπληρώνουν ότι η μεγάλη πλειονότητα των έγγαμων γυναικών έχει τελέσει ένα μόνο γάμο (90,5%). Με βάση την παραπάνω διαπίστωση μπορεί μεν οι κρατούμενες να έχουν «έναν ομαλό κύκλο ζωής», παραμένει, όμως, ζητούμενο πόσες φυλακισμένες είναι μόνες και έχουν ανάγκη υποστήριξης, τόσο κατά τη φυλάκιση όσο και κυρίως μετά την αποφυλάκιση, με στόχο την κοινωνική τους επανένταξη. Επίσης, για μας παραμένει προς διερεύνηση το ζήτημα του ποσοστού των γυναικών, των οποίων ο γάμος διαλύθηκε εξαιτίας της φυλάκισης.

4.2.2 Μητέρες κρατούμενες

Μέρος της οικογενειακής κατάστασης των γυναικών κρατουμένων αποτελεί το ζήτημα της ύπαρξης ή μη παιδιών, εντός ή εκτός γάμου, δεδομένης κυρίως της ηλικίας αλλά και της μορφωτικής και κοινωνικο-οικονομικής θέσης των γυναικών αυτών. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας για τις Κρατούμενες Μητέρες, επί συνόλου 171 Ελληνίδων κρατουμένων στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού το 69,6% έχει παιδιά, ενώ δεν έχει παιδιά το 30,4%. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν τόσο η έρευνα στις Ελληνικές Φυλακές (68%), όσο και η έρευνα για τις Αποφυλακιζόμενες Γυναίκες.

Το αποτέλεσμα αυτό επιβεβαιώνεται και από παλαιότερες μελέτες του Γραφείου Quaker (OHE), αλλά και από πρόσφατη μελέτη για τις φυλακισμένες γυναίκες και τα παιδιά φυλακισμένων μητέρων σε άλλες χώρες (Townhead, 2006, σ. 3).

Όσον αφορά την ύπαρξη ή μη παιδιών, σύμφωνα με την οικογενειακή κατάσταση των γυναικών κρατουμένων, τα στοιχεία που διαθέτουμε από την έρευνα για τις Κρατούμενες Μητέρες δείχνουν ότι η μεγάλη πλειονότητα έχει παιδιά γεννημένα εντός γάμου (84,8%), ανεξαρτήτως αν ο γάμος αυτός εξακολουθεί να υφίσταται ή όχι. Έτσι, από τις 119 Ελληνίδες γυναίκες που έχουν παιδιά, μόνο οι 18 (15,1%) είναι άγαμες μητέρες, ποσοστό, ωστόσο, υψηλό συγκρινόμενο με αυτό που αντιστοιχεί στο γενικό πληθυσμό. Από τις κρατούμενες μητέρες, οι 58 είναι χήρες, διαζευγμένες ή σε διάσταση (48,7%), ενώ 43 είναι έγγαμες (36,1%). Δεν είναι δυνατό από αυτή την καταγραφή να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με τις μονογονεϊκές οικογένειες ή τα οικογενειακά νοικοκυριά. Σε παρόμοιο σχετικά αποτέλεσμα καταλήγει και η έρευνα στις Ελληνικές Φυλακές, όπου διαπιστώνεται ότι η μεγάλη πλειονότητα (91,4%) των παιδιών αποκτήθηκαν εντός γάμου. Μέσα σε αυτό το

ποσοστό περιλαμβάνεται και η συγκατοίκηση χωρίς γάμο (ελεύθερη διαβίωση πάνω από χρόνο), πιθανόν των Τσιγγάνων, ενώ το 8,6% αποκτήθηκαν από «περιστασιακή εξωσυζυγική σχέση».

Σχετικά με τον αριθμό των παιδιών των Ελληνίδων κρατουμένων διαπιστώνουμε τα εξής: Σύμφωνα με στοιχεία της έρευνας για τις Κρατούμενες Μητέρες, οι περισσότερες είναι πολύτεκνες (37,8%), ενώ παρόμοια σχεδόν είναι τα ποσοστά των γυναικών που έχουν ένα (31,9%) ή δύο παιδιά (30,3%). Ειδικότερα, από το σύνολο τόσο των έγγαμων, όσο και των άγαμων μητέρων, περίπου το 50% είναι πολύτεκνες. Τα παιδιά των 119 μητέρων κρατουμένων είναι συνολικά 362 και οι ηλικίες τους ποικίλουν. Η πλειονότητα είναι παιδιά ανήλικα (52,5%), ενώ τα υπόλοιπα (47,5%) είναι ενήλικα, πολλά εκ των οποίων από 26 ετών και πάνω (26,2%). Συγκεκριμένα 45 είναι νήπια προσχολικής ηλικίας (0-5 ετών), 65 ανήλικα σχολικής ηλικίας δημοτικής εκπαίδευσης, 80 ανήλικα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 77 ενήλικα άτομα νεαρής ηλικίας έως 25 χρονών και, τέλος, 95 ενήλικες από 26 χρονών και πάνω. Κατά συνέπεια, η πλειονότητα των παιδιών έχουν ανάγκη μητρικών φροντίδων και γενικότερα προστασίας, ενώ παρατηρείται υψηλή αναλογία παιδιών στην εφηβική και μετεφηβική ηλικία. Επίσης, σύμφωνα με την έρευνα στις Ελληνικές Φυλακές, διαπιστώνεται ότι τα περισσότερα παιδιά των γυναικών κρατουμένων βρίσκονται ήδη στο κρίσιμο στάδιο της εφηβικής και μετεφηβικής ηλικίας.

4.2.3 Μητέρες κρατούμενες με ανήλικα παιδιά στη φυλακή

Η στέρηση άσκησης του μητρικού ρόλου και των μητρικών καθηκόντων και ο αποχωρισμός από τα παιδιά αποτελεί ένα από τα πλέον δυσβάστακτα «δεινά της φυλάκισης», όσον αφορά τις μητέρες κρατούμενες με ανήλικα παιδιά. Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε άλλο κεφάλαιο, βασικό τους πρόβλημα είναι ποιος θα έχει τη φροντίδα των παιδιών τους, για όσο χρονικό διάστημα αυτές θα είναι στη φυλακή.

Τα ανεπτυγμένα άτομα κοινωνικά δίκτυα (όπως τα οικογενειακά, φιλικά, κ.ά.) που στη χώρα μας, όπως και σε άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης δρουν υποστηρικτικά, υποκαθιστώντας τις λειτουργίες του αδύναμου κοινωνικού κράτους, αναλαμβάνουν κυρίως τη φροντίδα τους. Λίγα είναι τα παιδιά που τοποθετούνται σε προνοιακά ιδρύματα (όπως Το Χαμόγελο του Παιδιού ή Τα Παιδικά Χωριά SOS) ή σε ανάδοχες οικογένειες, αν και με το πέρασμα των χρόνων ο αριθμός αυτός τείνει να αυξάνεται.³⁰

---

30. Παιδιά άνω των τριών ετών, που στερούνται κατάλληλου οικογενειακού περιβάλλοντος,

Ο ελληνικός νόμος (βλ. Σωφρ. Κ., άρθρο 13), αναγνωρίζοντας τη σημασία του θέματος, ιδιαίτερα όταν τα παιδιά διανύουν τη βρεφική ή τη νηπιακή ηλικία, επιτρέπει στις κρατούμενες μητέρες με παιδιά κάτω των τριών ετών να τα έχουν μαζί τους στη φυλακή και μάλιστα προβλέπει τη δημιουργία ειδικού χώρου, κατάλληλα διαμορφωμένου για τη διαβίωσή τους.

Έτσι, στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού υπάρχει ειδική πτέρυγα, διαχωρισμένη από την κυρίως φυλακή, όπου διαμένουν οι μητέρες με μικρά παιδιά, οι έγκυες γυναίκες, αλλά και οι ανήλικες νεαρές κρατούμενες που έχουν ήδη καταδικαστεί σε ποινικό σωφρονισμό ή είναι υπόδικες για σοβαρά αδικήματα. Το Νοέμβριο του 2006 στεγάζονταν εκεί 16 μητέρες, κατάδικες ή υπόδικες, με τα 17 μικρά παιδιά τους.

Στην πτέρυγα επικρατούν καλύτερες συνθήκες κράτησης σε σχέση με την κυρίως φυλακή. Οι κρατούμενες έχουν λιγότερο αυστηρό ωράριο περιορισμού στα κελιά τους, κινούνται για μεγαλύτερο χρόνο στους κοινόχρηστους χώρους, ενώ βγαίνουν συχνά με τα παιδιά στο προαύλιο του κτιρίου, για να παίξουν στην παιδική χαρά που έχει διαμορφωθεί ειδικά γι' αυτά.

Τα κελιά διαθέτουν καλύτερο φωτισμό, αερισμό και θέρμανση και παλαιότερα είχαν και περισσότερη άνεση από πλευράς χώρου. Κάθε κελί έχει προδιαγραφές για να στεγάσει δύο μητέρες με τα παιδιά τους, αλλά τα τελευταία χρόνια, με το σοβαρό πρόβλημα του υπερπληθυσμού, ο αριθμός αυτός έχει κατά πολύ ξεπεραστεί.

Ασφαλώς ο ιδρυματισμός αποτελεί πραγματική απειλή για τα παιδιά που βρίσκονται μαζί με τις μητέρες τους στη φυλακή, κάνοντάς τα νευρικά και φοβισμένα και, στη δική τους περίπτωση, επιβάλλεται στην κυριολεξία «διπλή ποινή», που αφορά τόσο τις μητέρες όσο και τα παιδιά που εκτίουν μαζί ποινές εγκλεισμού. Η έξοδος των παιδιών για παραμονή λίγων ημερών εκτός φυλακής, σε συγγενικά σπίτια, όταν τα παίρνουν για λίγο παππούδες, γιαγιάδες, φίλοι κ.λπ., επιτρέπεται κατά τακτά χρονικά διαστήματα, με απόφαση του Συμβουλίου της Φυλακής και εισήγηση της Κοινωνικής Λειτουργού.

Παλαιότερα, η Κοινωνική Υπηρεσία της Φυλακής είχε φροντίσει, σε συνεργασία με το Δήμο Κορυδαλλού, να πηγαίνουν τα παιδιά κάθε πρωί με μικρό λεωφορείο που ερχόταν ειδικά για αυτά στον τοπικό δημόσιο παιδικό σταθμό. Το μέτρο αυτό ήταν προς τη σωστή κατεύθυνση και συνέβαλε θετικά κατά του ιδρυματισμού, αφού έστω και για λίγες ώρες κάθε μέρα τα παιδιά

εισάγονται, μετά από δικαστική απόφαση, σε ιδρύματα παιδικής μέριμνας που βρίσκονται υπό την εποπτεία του Υπουργείου Υγείας-Πρόνοιας και Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (Σωφρ. Κ. Άρθρο 13, παρ.3).

αναμειγνύονταν με συνομήλικά τους και ζούσαν σε φυσιολογικό, για τις ανάγκες της ηλικίας τους, κοινωνικό περιβάλλον, εκτός φυλακής.

Αργότερα ο παιδικός σταθμός, που χτίστηκε μέσα στον περίβολο της φυλακής, αποκλειστικά για τα παιδιά των κρατουμένων μητέρων, τα στέρησε από την επαφή με τον έξω κόσμο. Πριν τρία χρόνια, αυτός ο παιδικός σταθμός έκλεισε, ελλείπει παιδιών με ηλικία άνω των 9 μηνών, και η προσπάθεια διευθέτησης του θέματος από την Κοινωνική Υπηρεσία, με μεταφορά στον παιδικό σταθμό της περιοχής, δεν ευδοκίμησε λόγω έλλειψης μεταφορικού μέσου...

4.2.4 Η οικογένεια προέλευσης

Είναι γνωστό ότι η οικογένεια προέλευσης ενδιέφερε από παλιά τις έρευνες της εγκληματολογίας και της σωφρονιστικής ως ένας από τους παράγοντες εγκληματογένεσης. Σήμερα γενικότερα η οικογένεια: α) αποτελεί βασικό άξονα για την κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη των φυλακισμένων, β) προστατεύεται ως θεσμός από την έννομη τάξη ως προς τις επιπτώσεις που έχει η φυλάκιση του κρατούμενου στα άλλα μέλη της οικογένειάς του, και γ) συμβάλλει στον περιορισμό της αποκοινωνικοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Σύμφωνα με στοιχεία της έρευνας στις Ελληνικές Φυλακές, σχετικά με τις κρατούμενες ηλικίας έως 25 ετών, η πλειονότητα των νεαρών γυναικών κρατουμένων (όσων απάντησαν) δηλώνει ότι μέχρι δώδεκα ετών μεγάλωσε με τους φυσικούς γονείς (πατέρα και μητέρα) ή με τα αδέρφια και έμεινε κατά μέσο όρο μαζί τους μέχρι την ενηλικίωση.

Ενδιαφέρον, επιπλέον, παρουσιάζει το γεγονός ότι αυτές μεγάλωσαν σε πολυπληθείς οικογένειες, κατά μέσο όρο οκτώ ατόμων και έμειναν στο ίδιο δωμάτιο με περίπου άλλα 4 άτομα, σε μονοκατοικία κυρίως (Κουράκης κ.ά., 1999, σ. 17-18). Κατά τη γνώμη μας, η μορφή αυτών των οικογενειών είναι εκείνη της εκτεταμένης οικογένειας που τα μέλη της κατοικούν σε στενή εγγύτητα, στο ίδιο σπίτι.

Όσον αφορά το μορφωτικό επίπεδο των γονιών των νεαρών κρατουμένων, αυτό εμφανίζεται πολύ χαμηλό: κυρίως είναι αγράμματοι, ή δεν τέλειωσαν το δημοτικό, ενώ λιγότεροι από το 1/3 είναι απόφοιτοι δημοτικού. Οι γονείς των νεαρών κρατουμένων γυναικών ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Η πλειονότητα τόσο των πατέρων, όσο και μητέρων είναι εργαζόμενοι. Ένα σημαντικό ποσοστό των πατέρων είναι συνταξιούχοι, ενώ ένα παρόμοιο ποσοστό των μητέρων ασχολούνται με οικιακά ή είναι συνταξιούχοι. Σε πολύ μικρότερα ποσοστά οι πατέρες των νεαρών κρατουμένων

γυναϊκών είτε είναι άνεργοι, είτε βρίσκονται στη ψυχιατρείο ή στη φυλακή. Αντίστοιχα οι μητέρες είναι άνεργες.

Σχετικά με τα επαγγέλματα των γονιών των νεαρών κρατουμένων γυναικών παρατηρείται ότι στην πλειονότητά τους είναι αγρότες. Έπονται οι βιοτέχνες, τεχνίτες, μικρέμποροι, εργάτες, κ.λπ. Τα στοιχεία αυτά δεν συμπίπτουν με τα αντίστοιχα ποσοστά της ΕΣΥΕΑ που αφορούν το γενικό πληθυσμό (Κουράκης, κ.α., σ. 19-23). Επίσης υπογραμμίζεται ότι το εισόδημα των γονιών τους δεν είναι σταθερό και θεωρείται ανεπαρκές για την κάλυψη των οικογενειακών αναγκών.

Η οικογενειακή κατάσταση των γονιών των νεαρών γυναικών κρατουμένων δεν εμφανίζει κάποια ιδιομορφία. Οι γονείς τους κυρίως είναι έγγαμοι, ολιγάριθμοι διαζευγμένοι και ελάχιστοι σε διάσταση, ενώ το 1/4 παρουσιάζει προβλήματα μη αρμονικής συμβίωσης.

4.3. Οι σχέσεις των κρατουμένων με την οικογένεια

Είναι γνωστό ότι ο εγκλεισμός σε κλειστά ιδρύματα, όπως η φυλακή και το ψυχιατρείο,³¹ δημιουργεί ρήξη των σχέσεων με την οικογένεια, το περιβάλλον και την εργασία. Ο εγκλεισμός στη φυλακή είναι «στέρξη της ελευθερίας του ατόμου, αλλά επίσης και της ίδιας της ανθρωπότητας», όπως υπογραμμίζει η έκθεση της Γερουσίας του Γαλλικού Κοινοβουλίου το έτος 2000. Συνιστά σημάδι ατίμωσης και εμπόδιο για επιστροφή στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή.

Η φυλάκιση είναι ασφαλώς ένα επώδυνο μέτρο που έχει σημαντικό αντίκτυπο και προκαλεί παρενέργειες τόσο στις γυναίκες κρατούμενες όσο και στην οικογένειά τους. Πολύ συχνά η είσοδος στη φυλακή αποτελεί «σοκ» για τους κρατούμενους. Με ανάλογο τρόπο εισπράττει τη φυλάκιση και η οικογένεια των κρατουμένων που περιγράφει αυτό το σοκ σαν μια κατάσταση αποπληκτική.

Τα παιδιά, οι σύζυγοι, οι γονείς και οι στενοί συγγενείς, αφενός, αισθάνονται τη συναισθηματική στέρξη από τον επιβαλλόμενο αποχωρισμό και, αφετέρου, αντιμετωπίζουν προβλήματα από την αποδιοργάνωση της καθημερινής τους ζωής και τις επιπτώσεις του στίγματος.

---

31. Σχετικά με τις οικογενειακές σχέσεις των ασθενών στην περίπτωση εγκλεισμού σε ψυχιατρείο, βλ. Μ. Μητροσύλη, 1995, *Μελέτη της νομικής και κοινωνικής θέσης των ασθενών στο Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου*, σ. 70-72.

Οι ίδιες οι γυναίκες κρατούμενες εμφανίζουν συγκινησιακές και συναισθηματικές αντιδράσεις, συχνά αποτραβιούνται από την πραγματικότητα του κόσμου της φυλακής ή σπανιότερα αναπτύσσουν επιθετική συμπεριφορά, ζώντας τους καταναγκασμούς και τις εντάσεις ενός κλειστού ιδρύματος και βιώνοντας σε καθημερινή βάση την απώλεια του κοινωνικού τους περιβάλλοντος και το άγχος της μοναξιάς και σιωπής.

Το πρόβλημα καθίσταται οξύ για τις μητέρες κρατούμενες, όταν δεν ξέρουν σε ποιον να αφήσουν τα ανήλικα παιδιά τους ή τι να αποφασίσουν σχετικά με τα μωρά ή τα νήπια μέχρι τριών χρονών, αν θα τα κρατήσουν μαζί τους στη φυλακή ή θα τα αποχωριστούν, αφήνοντάς τα να μεγαλώσουν εκτός φυλακής. Η μελέτη του Γραφείου Quaker υποστηρίζει ότι η φυλακή δεν είναι ένας ασφαλής χώρος για τις έγκυες γυναίκες, τα μωρά και τα μικρά παιδιά, αλλά και δεν συνιστάται να χωρίσει κανείς τα μωρά και τα παιδιά νηπιακής ηλικίας από τις μητέρες τους, θέτοντας έτσι την πολυπλοκότητα του ζητήματος, καθώς και τα υπέρ και κατά της οποιασδήποτε απόφασης, με γνώμονα την προστασία των δικαιωμάτων των παιδιών, των οποίων ο ένας από τους δύο γονείς είναι στη φυλακή.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τις δυσκολίες που προσθέτουν στην επίλυση του προβλήματος οι αντιφάσεις των ανθρώπινων σχέσεων. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι, εκτός από την έννοια του οικογενειακού δεσμού, η οποία προσδιορίζει το κεντρικό ζήτημα της διαδικασίας κοινωνικής επανένταξης με έμφαση στη συμφιλίωση³² της οικογένειας μέσα και έξω από τη φυλακή, καθώς και στην επανασυμφιλίωση της οικογένειας με την εργασία, οι ανθρώπινες σχέσεις σε όποιο επίπεδο και αν τοποθετούνται (σχέσεις συζύγων, σχέσεις γονιών-παιδιών κ.λπ.), συχνά είναι άνισες και προσκρούουν σε μια εξουσία που μπορεί να ασκεί και συμβολική βία.

Γενικά, η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας έθεσε το θέμα της ανακατανομής των κοινωνικών ρόλων μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά και την ανάγκη δημιουργίας υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας για υποστήριξη της εργαζόμενης μητέρας ώστε να μπορεί να συνδυάσει τις εργασιακές και οικογενειακές υποχρεώσεις.

---

32. Στον ευρωπαϊκό χώρο χρησιμοποιούνται οι όροι συμφιλίωση (reconciliation) και επανασυμφιλίωση ή διευθέτηση του χρόνου (reconciliation, aménagement du temps). Στην Αμερική χρησιμοποιούνται οι όροι εξισορρόπηση και εξύφανση (balancing) και (weaving) (βλ. Μουσουόρου, 2004β, σ. 75).

4.3.1 Σχέσεις με τους γονείς

Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας στις Ελληνικές Φυλακές, τα στοιχεία που συλλέχθηκαν σχετικά με τις κρατούμενες ηλικίας έως 25 ετών δείχνουν ότι οι περισσότερες γυναίκες κρατούμενες νεαρής ηλικίας είχαν καλές σχέσεις και με τους δύο γονείς τους, τονίζοντας ότι αισθάνονται πιο κοντά με τη μητέρα τους από ό,τι με τον πατέρα τους. Ωστόσο, ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό (37,1%) ισχυρίστηκε ότι είναι καλύτερα να μεγαλώνει κανείς με κηδεμόνα παρά με τους γονείς του, εκφράζοντας αμφιθυμικά αισθήματα για τις σχέσεις του με την οικογένεια. Ένα σημαντικό ποσοστό (10-11%), τέλος, δέχθηκε ότι υπήρχαν φαινόμενα ενδοοικογενειακής βίας και μάλιστα επαναλαμβανόμενης κακομεταχείρισης στην οικογένειά του. Σε παλαιότερη έρευνα, που αφορούσε, όμως, άνδρες κρατούμενους, σχεδόν οι μισοί ενός αρκετά μεγάλου δείγματος απάντησαν ότι οι σχέσεις με τους γονείς τους και τους συγγενείς τους έμειναν ανεπηρέαστες από το γεγονός της φυλάκισης. Ωστόσο, υψηλά ποσοστά δήλωσαν ότι υπήρχε ρήξη στις σχέσεις με τις γυναίκες και τα παιδιά τους (Ανδρίτσου κ.ά., 1988, σ. 280).

4.3.2 Σχέσεις με τους συζύγους ή συντρόφους

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σχέσεις των γυναικών κρατουμένων με τους συζύγους τους πριν τη φυλάκιση, οι οποίες, σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας στις Ελληνικές Φυλακές, χαρακτηρίζονται καλές (70,9%). Όμως αρκετές κρατούμενες δέχονται ότι οι σύζυγοι ή οι σύντροφοί τους τις κακομεταχειρίζονταν (με φωνές-απειλές, ξυλοδαρμούς, σεξουαλική κακοποίηση).

Εκτός από τη βίαιη συμπεριφορά και κακομεταχείριση καταγράφονται και άλλα «δευτερεύοντα» προβλήματα στις συζυγικές τους σχέσεις, όπως εξωσυζυγικές σχέσεις, μέθη, αδιαφορία, περιορισμός στο σπίτι, χρήση ναρκωτικών, τυχερά παιγνίδια, άσχημη συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά, εγκλεισμός του συζύγου στη φυλακή κ.ά. Άλλωστε, τα συγκεκριμένα προβλήματα οδήγησαν κάποιες κρατούμενες στο διαζύγιο ή στο χωρισμό με το σύντροφό τους, ενώ υπήρξαν και γυναίκες που προτίμησαν να κρατήσουν μια προβληματική σχέση λόγω οικονομικής αδυναμίας, φόβου, παιδιών κ.λπ.

Μεγάλος αριθμός των γυναικών κρατουμένων και των συζύγων τους δήλωσε ότι δεν κάνει χρήση ναρκωτικών, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό έκανε συχνή χρήση ουσιών (ηρωίνη, κασίς, κοκαΐνη, χάπια). Σημαντικός αριθμός κρατουμένων, επίσης, απάντησε ότι οι σύζυγοί τους έχουν κλειστεί σε ίδρυμα, φυλακή, ψυχιατρείο ή κέντρο αποτοξίνωσης.

Οι κρατούμενες δέχτηκαν ότι διατηρούν συναισθηματικούς δεσμούς και ερωτικές σχέσεις με τους συζύγους ή τους συντρόφους τους. Πάντως η πλειονότητα του δείγματος της συγκεκριμένης έρευνας θεωρεί ότι ο εγκλεισμός στη φυλακή δεν προκάλεσε ρωγμή στην οικογενειακή τους συνοχή. Παρόλο που η τέλεση της παράνομης και άδικης πράξης έγινε από τις περισσότερες κατά τη διάρκεια του γάμου τους, δεν προκάλεσε διαζύγιο ή ρήξη της οικογενειακής τους σχέσης. Εξάλλου σχεδόν οι μισές κρατούμενες δήλωσαν ότι ο σύζυγός τους δεν γνώριζε τίποτα για την άδικη πράξη πριν την τέλεσή της (Κουράκης κ.ά., 1999).

Αντίθετα, έρευνες σε ευρωπαϊκό επίπεδο έδειξαν ότι η φυλάκιση αποτελεί αιτία διαζυγίου. Μία πρόσφατη έρευνα στη Γαλλία έδειξε ότι το ρίσκο διάλυσης του γάμου είναι μεγάλο και βαίνει αυξητικά σε σχέση με το χρόνο κράτησης: 11% κατά το πρώτο μήνα, 20% κατά το πρώτο χρόνο και 36% στα πρώτα πέντε χρόνια (INSEE, 2000, Doc. 706).

4.3.3 Σχέσεις με τα παιδιά

Κατά το χρόνο της φυλάκισης κρίσιμα ζητήματα παραμένουν η διευθέτηση των υποχρεώσεων των γυναικών κρατουμένων σχετικά με τη συνέχιση της οικογενειακής ζωής και η ανάληψη των ευθυνών από άλλα πρόσωπα του συγγενικού τους περιβάλλοντος (συζύγους, γονείς κ.λπ.).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας για τις Αποφυλακιζόμενες Γυναίκες, κατά το χρόνο της φυλάκισης τη φροντίδα των παιδιών προσχολικής ηλικίας είχαν αναλάβει οι σύζυγοι, οι γονείς, πεθεροί, θείοι, τα μεγαλύτερα παιδιά, οι φίλοι και σπανιότερα κάποιο ίδρυμα (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 129). Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας στις Ελληνικές Φυλακές, τα παιδιά σε ίσα περίπου ποσοστά ζουν με τον πατέρα τους, τους γονείς των κρατουμένων γυναικών ή με τα πεθερικά τους, αλλά και κάποια από αυτά μόνα τους στο σπίτι ή με τον πατριό ή με φίλους. Σε μικρά ποσοστά τα παιδιά ζουν με άλλους συγγενείς, διαβιούν σε ίδρυμα ή κρατούνται στη φυλακή για δικές τους παράνομες πράξεις (Κουράκης κ.ά., 1999).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπάρχει μικρός αριθμός μωρών και νηπίων που ζουν μαζί με τις μητέρες τους στα κελιά των γυναικείων φυλακών Κορυδαλλού. Πάντως οι κρατούμενες στην πλειονότητα τους δεν θέλουν να μεγαλώσουν τα παιδιά τους, ανεξάρτητα από την ηλικία τους, μέσα στη φυλακή, αφού θεωρούν ότι ο χώρος της φυλακής είναι ο πλέον ακατάλληλος για την ανατροφή τους (Πανούσης, 2003, σ. 84). Αυτό εξηγεί και το μικρό αριθμό παιδιών που βρίσκονται στη φυλακή μαζί με τις μητέρες τους. Αυτό φυσικά

εξαρτάται από το ρόλο³³ που παίζει η οικογένεια ακόμη στην Ελλάδα και σχετίζεται τόσο με την οικογενειακή κατάσταση των γυναικών κρατούμενων όσο και με τα πρόσωπα με τα οποία ζούσαν πριν τη φυλάκισή τους. Οξύτερο, βέβαια, καθίσταται το πρόβλημα στην περίπτωση που το νοικοκυριό συντηρούσε η ίδια η κρατούμενη.

Οι γυναίκες κρατούμενες εμφανίζονται οικονομικά ενεργές και εργαζόμενες. Όπως προκύπτει από την έρευνα για τις Κρατούμενες Μητέρες, η πλειονότητα ήταν οικονομικά ενεργές (81,3%) πριν τη φυλάκισή τους και από αυτές το 94,2% ήταν απασχολούμενες. Εξάλλου, μόνο το 28,7% ήταν έγγαμες. Στην περίπτωση των έγγαμων γυναικών, τη μεγαλύτερη συμβολή στο οικογενειακό εισόδημα έχει ο σύζυγος (Κουράκης κ.ά., 1999, σ. 30). Γενικότερα πρόκειται για νοικοκυριά μεσαίου και χαμηλού εισοδήματος και μεγάλος αριθμός κρατούμενων δέχεται ότι υπήρχαν «έντονα οικονομικά προβλήματα».

Οι συνέπειες της φυλάκισης της μητέρας, στην καθημερινή ζωή των παιδιών της, είναι σημαντικές και έχουν μεγάλο κοινωνικό κόστος. Μετά τη φυλάκιση επέρχεται «ρήγμα και αναστάτωση», το μητρικό ρόλο αναλαμβάνει ο πατέρας ή οι παππούδες-γιαγιάδες, κυρίως από την πλευρά της μητέρας, ή το μεγαλύτερο παιδί, ιδιαίτερα αν είναι κορίτσι. Μητέρες κρατούμενες περιέγραψαν ότι τα παιδιά τους που, όταν ζούσαν μαζί παρακολουθούσαν στην πλειονότητά τους τάξεις σχολείου ή φροντιστηρίου ή εργάζονταν ή ήταν φοιτητές, μετά τη φυλάκιση δεν ασχολούνταν πλέον με τίποτα. Αξιοσημείωτη είναι η αλλαγή στις συνήθειές τους μετά την απομάκρυνση και τον εγκλεισμό της μητέρας. Ανάμεσα στα πρωτότοκα παιδιά, κάποια παιδιά σταμάτησαν το σχολείο είτε γιατί αποφοίτησαν είτε το πιθανότερο για να εργαστούν, ενώ μερικά έπαψαν να κάνουν οτιδήποτε ή τριγύριζαν άσκοπα στους δρόμους. Αυξημένος είναι ο αριθμός των δευτερότοκων παιδιών που εργάζονταν ή τριγύριζαν στους δρόμους, ενώ ακόμα μεγαλύτερη αύξηση παρουσιάζει ο αριθμός των τρίτων, τέταρτων και πέμπτων, κατά σειρά γέννησης, παιδιών που τριγύριζαν άσκοπα στους δρόμους, δεν έκαναν τίποτα ή εργάζονταν παρά την ηλικία τους (Κουράκης κ.ά., 1999, σ. 35).

---

33. Βλ. παραπάνω, κεφ. 4.

4.3.4 Ζητήματα οικογενειακής συμφιλίωσης ή σύσφιξης των οικογενειακών δεσμών

Ο ποινικός εγκλεισμός των γυναικών που είναι μητέρες συμβάλλει προς την κατεύθυνση της διάλυσης της οικογένειας, αφού στην κατανομή των κοινωνικών ρόλων άνδρα και γυναίκας, ακόμη και σήμερα οι γυναίκες είναι επιφορτισμένες με την ανατροφή των παιδιών και τη συναισθηματική υποστήριξή τους. Η διαδικασία κοινωνικοποίησης των παιδιών περνά κυρίως από τη μητέρα. Η διάσωση των οικογενειακών σχέσεων των γυναικών κρατούμενων καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη, κυρίως αν λάβουμε υπόψη μας τα εμπόδια που προκύπτουν και επηρεάζουν το θέμα της συμφιλίωσης της οικογένειας εντός και εκτός της φυλακής.

Κατ' αρχάς η επίσκεψη στη φυλακή δεν είναι μία απλή υπόθεση. Απαιτείται χρόνος και έξοδα δεδομένης της απόστασης που μεσολαβεί συχνά από τον τόπο κατοικίας ή διαμονής στη Γυναικεία Φυλακή Κορυδαλλού. Για το λόγο αυτό συχνότερες είναι οι επισκέψεις όσων οικογενειών μένουν σε σχετικά κοντινή απόσταση από τη φυλακή. Επίσης, οι συνθήκες στους χώρους κράτησης όπου συναντιέται η οικογένεια δεν είναι και οι πλέον κατάλληλες, αφού δεν υπάρχει ειδικός χώρος συνάντησης για τη διαφύλαξη της ιδιωτικότητας και τη σύσφιξη των οικογενειακών δεσμών, κυρίως μεταξύ συζύγων ή μητέρας και παιδιών.

Μερικές κρατούμενες κρύβουν την αλήθεια από τα ανήλικα παιδιά τους σχετικά με τον εγκλεισμό τους, με τη δικαιολογία ότι δεν θέλουν να τα τρομοκρατήσουν. Επικαλούνται ότι είναι άρρωστες, λείπουν ταξίδι, ή ότι δουλεύουν μακριά. Στα μικρά παιδιά που έρχονται στη φυλακή να τις δουν, οι μητέρες συχνά ισχυρίζονται ότι εκεί εργάζονται, ενώ πολλές υπόδικες το αποκρύπτουν εντελώς μέχρι τη δίκη και την έκδοση καταδικαστικής απόφασης. Ουσιαστικά, οι μητέρες κρατούμενες αρνούνται το πέρασμα στην εγκληματική πράξη και την επώδυνη διαδικασία της φυλάκισης. Το ζήτημα γίνεται περισσότερο πολύπλοκο, όταν η εγκληματική πράξη έχει θύμα μέσα στην ίδια την οικογένεια. Ωστόσο η αλήθεια, όσο και αν είναι δύσκολο να ειπωθεί σε ένα παιδί και όσο και αν το πονάει, διευκολύνει την απομυθοποίηση του κακού που εκφράζει η φυλακή και καλλιεργεί την εμπιστοσύνη, στοχεύοντας στην αποκατάσταση των διαταραγμένων σχέσεων. Σε κάθε περίπτωση επιτρέπει στα παιδιά να καθορίσουν τη στάση τους απέναντι στη μητέρα, γιατί τα παιδιά αργά η γρήγορα μαθαίνουν την πραγματικότητα είτε από την κοινωνία είτε από τους άλλους συνομηλικούς τους, και συχνά μάλιστα με προσβλητικό τρόπο, πράγμα που τα κάνει να ντρέπονται γι' αυτήν. Τα παιδιά φοβούνται κυρίως την εγκατάλειψη, έχουν τρομακτικές φαντασιώσεις γύρω από το ση-

μαίνουν φυλακή και αντιδρούν ακόμη και με την άρνηση τροφής. Όταν, όμως, επισκεφθούν και δουν τη μητέρα, ηρεμούν βλέποντας ότι υπάρχει.

Γενικά τα παιδιά, αλλά και οι ενήλικες συγγενείς τους, δεν μοιράζονται με τις μητέρες τα γεγονότα της καθημερινότητας των κρατουμένων. Οι κρατούμενες δεν μιλούν με τους δικούς τους για τα προβλήματα διαβίωσής τους μέσα στη φυλακή. Σε αυτό συντελούν, κατά τη γνώμη μας, παράγοντες όπως η εσωστρέφεια, η επιθυμία στη λίγη ώρα του επισκεπτηρίου να μάθουν τα νέα των δικών τους και του έξω της φυλακής κόσμου, η διάθεση να κρατήσουν «αμόλυντους» τους δικούς τους από το «βρώμικο» κόσμο της φυλακής. Ωστόσο, ιδίως όσον αφορά τις βαρυποινίτισσες, είναι ευκολότερο και πιο σημαντικό να δημιουργηθούν νέες σχέσεις, που χτίζονται πάνω στα κοινά βιώματα της φυλάκισης με τις άλλες κρατούμενες και επιζούν στον, μετά την απόλυση από τη φυλακή, χρόνο (Ricordeau, 2003).

Σ' ορισμένες περιπτώσεις τα εμπόδια που θέτει η φυλάκιση και η απομάκρυνση της γυναίκας από το σπίτι πιθανόν να επιτρέψουν σε κάποια ζευγάρια να οικοδομήσουν τη σχέση τους «εκ του αρνητικού». Η φυλάκιση επηρεάζει, κατά παράδοξο τρόπο, μερικά ζευγάρια να λειτουργήσουν, καλλιεργώντας ένα αίσθημα αλληλεγγύης μεταξύ τους. Αυτό φυσικά εξαρτάται από το διαπραχθέν αδίκημα και, ίσως, σχετίζεται περισσότερο με τους άνδρες κρατούμενους και την κοινωνική αναπαράσταση του στερεότυπου «της γυναίκας του κατάδικου που παραμένει πιστή». Όσον αφορά τη σεξουαλικότητα κατά τη διάρκεια της φυλάκισης των κρατουμένων, φαίνεται να υπάρχει ταμπού να συζητηθεί με τους δικούς τους. Η ομοφυλοφιλία των γυναικών είναι περισσότερο αποδεκτή από αυτήν των ανδρών, καθώς η σεξουαλική της έκφραση είναι σαφώς πιο περιορισμένη, επειδή η θηλυκότητα στις περισσότερες ταυτίζεται με τη μηρότητα. Αυτό που τους λείπει, τελικά, δεν είναι η στέρηση της σεξουαλικής πράξης, αλλά η έλλειψη της απόλαυσης (Ricordeau, 2003). Οι κρατούμενες ανέφεραν ότι οι «άντρες είναι σύντροφοι και στήριγμα, ενώ ο έρωτας είναι αφοσίωση και αγάπη» και απάντησαν ότι θα ήθελαν ειδικές άδειες εξόδου για συνέντευξη με τον ερωτικό τους σύντροφο ή διαμόρφωση ειδικού χώρου μέσα στη φυλακή γι' αυτό το σκοπό. Γι' αυτό το λόγο υποστήριξαν, λοιπόν, ότι δεν υφίστανται σεξουαλική στέρηση (41,5%), αλλά ότι, ωστόσο, πολλές συγκρατούμενες τους έχουν ομοφυλοφιλικές σχέσεις. Κάποιες ισχυρίστηκαν ότι είχαν δεχθεί σεξουαλική παρενόχληση από συγκρατούμενες τους κυρίως και σπανιότερα από αστυνομικό όργανο κατά τη διάρκεια των μεταγωγών (Πανούσης, 2003, σ. 85, 86).

Πολλές μελέτες που αφορούν τις οικογενειακές σχέσεις των εγκλειστων επιμένουν στην παρουσίαση των εμποδίων τα οποία συναντούν τα συγγενικά

τους πρόσωπα. Άλλες έρευνες εστιάζουν στις στρατηγικές που αναπτύσσουν οι κρατούμενοι και οι οικείοι τους για να αμυνθούν στον εξωκοινωνικό ανοίκειο κόσμο της φυλακής, με σκοπό να διαφυλάξουν τη σφαίρα της ιδιωτικής τους ζωής. Όπως γνωρίζουμε, η αμοιβαία ανταλλαγή, δώρο και αντίδωρο κατά τον Marcel Mauss, συμβάλλει στη καλλιέργεια των κοινωνικών σχέσεων. Οι απαγορευμένες ανταλλαγές μεταξύ των κρατουμένων και των συγγενών τους (κάποιο μικρό δέμα, φαγητό κ.λπ.), αποτελούν και μία πράξη που οι κρατούμενοι επιθυμούν να διαφύγει το σωφρονιστικό έλεγχο, ο οποίος θεωρείται επιβεβλημένος για λόγους σχετικούς με την παρεμπόδιση εισαγωγής στη φυλακή ναρκωτικών ουσιών ή άλλων παράνομων αντικειμένων (όπλων, κ.λπ.).

Στην έρευνα Οικογενειακή Αλληλεγγύη στη Δοκιμασία της Φυλάκισης (Ricordeau, 2003) που πραγματοποιήθηκε με βάση 130 ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις σε κρατούμενους ή πρώην κρατούμενους στις γαλλικές φυλακές, η Ricordeau θέτει δύο ερωτήματα. Το πρώτο αναφέρεται στην «υποκρισία της ατομικότητας της ποινής», αφού μετά την εκφορά της υφίστανται τις επιπτώσεις και άλλα πρόσωπα. Το δεύτερο αφορά τις σωφρονιστικές διευθετήσεις του «χώρου επισκεπτηρίου» και των πειραματικών «μονάδων οικογενειακής ζωής». Ανεξαρτήτως του θεωρητικού ζητήματος της δυνατότητας μεταρρύθμισης της φυλακής, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί κατά πόσο οι μεταρρυθμίσεις του σωφρονιστικού συστήματος συμβάλλουν ώστε να αποφευχθεί η ρήξη των οικογενειακών δεσμών, εφόσον η λειτουργία της φυλακής ως χώρου τοποθέτησης των παραβατών στο περιθώριο υπερέχει της λειτουργίας της ως χώρου επανόρθωσης (Ricordeau, 2003).

Η διατήρηση, ωστόσο, των οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων προϋποθέτει τη δημιουργία καλών συνθηκών κατά το επισκεπτήριο. Οι κρατούμενες ισχυρίζονται ότι το επισκεπτήριο τους κάνει καλό, αλλά θα προτιμούσαν να μην ελέγχεται (Πανούσης, 2003, σ. 85). Παρόλο που πολλές δυσκολίες έχουν αρθεί σχετικά με το επισκεπτήριο μένουν ακόμη πολλά πράγματα να γίνουν, στο βαθμό που η σωματική επαφή που διακινεί συναισθήματα, όπως το αγκάλιασμα ή το άγγιγμα δεν επιτρέπεται, ενώ, επίσης, δεν υπάρχει κανένα περιθώριο ιδιωτικότητας.

Ακόμα θα πρέπει να ληφθούν μέτρα από το κράτος για την πειραματική σε ένα πρώτο στάδιο λειτουργία «μονάδων οικογενειακής ζωής» που θα διευκολύνουν την οικογενειακή συμφιλίωση με στόχο την κοινωνική επανένταξη των γυναικών κρατουμένων. Η λήψη τέτοιων μέτρων θα μπορούσε να επιτρέψει την οικογενειακή συνεύρεση σε ένα κλίμα ιδιωτικότητας και απομόνωσης της κρατούμενης με την οικογένειά της, τη δημιουργία σχέσεων εποικοδομητικών με τον έξω της φυλακής κόσμο, με κύριο στόχο την κοινω-

νική επανένταξη, καθώς και να συνεισφέρει στην ποιότητα και την εμπάθυνση των σχέσεων με την οικογένεια.

Στη Γαλλία, «οι πειραματικές μονάδες οικογενειακής ζωής» είναι χώροι μέσα στον ευρύτερο περίγυρο της φυλακής, χωρίς επιτήρηση στο εσωτερικό τους, που επιτρέπουν στην οικογένεια να ζήσει για λίγο χρονικό διάστημα στιγμές ιδιωτικής οικογενειακής ζωής και, συνήθως, αφορούν κατάδικους με μεγάλης διάρκειας ποινές που δεν έχουν άδειες εξόδου.

Στον Καναδά που το μέτρο είναι παλαιότερο και πιο γενικευμένο, υπάρχουν απολύτως οργανωμένα διαμερίσματα στον περίβολο του ιδρύματος, απομονωμένα από τη φυλακή. Έστω και αν η καλλιέργεια αυτού του τύπου των οικογενειακών δεσμών είναι κάπως τεχνητή και αποσπασματική, εντούτοις συνεισφέρει στην συναισθηματική και οικογενειακή επαφή μέσα από τη συζήτηση, τη σωματική επαφή, την προετοιμασία του φαγητού, το παιχνίδι κ.λπ.

Τελικά η επιστροφή στο σπίτι δεν είναι το απλούστερο των πραγμάτων, ιδίως μετά την έκτιση μιας μακροχρόνιας ποινής. Ο Α. Gil-Robles, Επίτροπος για τα δικαιώματα του ανθρώπου στο Συμβούλιο της Ευρώπης, υποστηρίζει ότι οι μονάδες οικογενειακής ζωής είναι ένα μέτρο που εξαπλώνεται στις χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης, τονίζοντας ότι αυτός ο θεσμός μπορεί να διαφυλάξει τις οικογένειες από τη διάλυση, να εμπεδώσει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και να διευκολύνει την κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων (Gil-Robles, 2006).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗ

5.1. Εργασία και απασχόληση μέσα στη φυλακή

Η εργασία μέσα στη φυλακή διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τη ζωή των κρατουμένων και των δύο φύλων και αποτελεί πάγιο αίτημά τους για δύο λόγους: πρώτον γιατί προσφέρει διέξοδο από το άγχος της καθημερινότητας, το οποίο συνεπάγεται ο εγκλεισμός σε κλειστό ίδρυμα, όπως η φυλακή, αλλά, κυρίως, γιατί προσφέρει στους εργαζόμενους κρατούμενους τον ευεργετικό υπολογισμό των ημερών εργασίας τους³⁴ και, με αυτόν τον τρόπο, τους δίνει τη δυνατότητα μείωσης της ποινής τους και άρα και συντομότερης αποφυλάκισής τους (βλ. Δασκαλάκη κ.ά., 2002, σ. 372).

Στις γυναικείες φυλακές, όπως και στις υπόλοιπες φυλακές της χώρας, προβλέπονται λίγες θέσεις εργασίας με ευεργετικό υπολογισμό (περίπου 150-200 θέσεις), δηλαδή σαφώς λιγότερες από το μισό αριθμό των γυναικών που κρατούνται σήμερα.

Οι εργασίες που παρέχονται με θέσεις ευεργετικού υπολογισμού σχετίζονται με την καθημερινή λειτουργία της φυλακής και αφορούν κυρίως βοηθητικές και όχι παραγωγικές εργασίες, π.χ. στα μαγειρεία, στις αποθήκες, στην καθαριότητα, στην κηπουρική, στα πλυντήρια, στη βιβλιοθήκη, στην αποκομιδή σκουπιδιών, στο καφενείο, στο φαρμακείο κ.λπ. Ο ευεργετικός υπολογισμός αφορά και τις παραγωγικές εργασίες στο ταπητουργείο της φυλακής

---

34. Ο θεσμός του ευεργετικού υπολογισμού των ημερών μειώνει το χρόνο έκτισης της ποινής του εργαζόμενου κρατουμένου. Έτσι, ο ένας μήνας εργασίας του ισοδυναμεί με ένα μήνα και 23 ημέρες έκτισης ποινής. Για ορισμένες, περισσότερο κουραστικές, εργασίες, όπως, π.χ., στα μαγειρεία, στο τυπογραφείο, στους φούρνους κ.ά., η μία ημέρα εργασίας μετράει για δύο ημέρες έκτισης ποινής.

για την κατασκευή κλιμαίων και χαλιών, που κατόπιν πωλούνται εκτός φυλακής, καθώς και την κατασκευή κοσμήματος. Οι πρώτες απευθύνονται περισσότερο σε κρατούμενες με μακροχρόνιες ποινές φυλάκισης, καθώς η εκπαίδευση για την κατασκευή χαλιών διαρκεί τουλάχιστον τρεις μήνες, ενώ οι δεύτερες απευθύνονται μόνον στις τοξικομανείς κρατούμενες, μέσω του ΚΕΘΕΑ, που οργανώνει την εκπαίδευσή τους στο κόσμημα.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Κοινωνικής Υπηρεσίας των φυλακών, αλλά και κατά την άποψη των ίδιων των γυναικών που ρωτήθηκαν σε σχετική έρευνα (βλ. Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 144), τα κριτήρια επιλογής των κρατουμένων στις εργασίες με ευεργετικό υπολογισμό στηρίζονται κατ' αρχάς σε σειρά προτεραιότητας με βάση την ημερομηνία υποβολής της αίτησής τους. Για τις αιτήσεις αποφασίζει το Πενταμελές Συμβούλιο Εργασίας, στο οποίο προεδρεύει ο Εισαγγελέας των Φυλακών και μέλη του είναι ο/η Διευθυντής, ο/η Κοινωνικός/ή Λειτουργός, ο/η Αρχιφύλακας και ο/η υπάρχων/ουσα Ειδικός Επιστήμων (Κοινωνιολόγος ή άλλος) της φυλακής. Πέραν, όμως, της σειράς προτεραιότητας υπάρχουν και άλλα κριτήρια, τα οποία μπορεί να ισχύσουν κατά περίπτωση, όπως π.χ. οι ειδικές γνώσεις ή δεξιότητες κάποιας κρατούμενης, η εμπιστοσύνη της Διεύθυνσης των φυλακών (π.χ., για τον καθαρισμό των γραφείων της Διοίκησης) ή το είδος του αδικήματος (που μπορεί να αποτρέψει την απασχόληση μιας κρατούμενης καταδικασμένης, π.χ., για ναρκωτικά ως βοηθού στο φαρμακείο της φυλακής).

Επειδή, όπως ήδη επισημάνθηκε, οι θέσεις εργασίας είναι λίγες, οι εργαζόμενες σε αυτές ανανεώνονται κάθε τρίμηνο, ώστε να επωφεληθούν από τον ευεργετικό υπολογισμό όσο το δυνατόν περισσότερες κρατούμενες. Αυτό, όμως, δεν επιλύει το πρόβλημα. Εκτός από τις αγροτικές φυλακές, οι οποίες είναι κατεξοχήν ανδρικές και απασχολούν σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού τους σε αγροτικές εργασίες, όταν αναφερόμαστε σε άλλου τύπου φυλακές δεν υπάρχει εκτεταμένη προσφορά εργασίας.

Από τους 7.000 κρατούμενους και των δύο φύλων το 1994, σε όλες τις φυλακές της χώρας εργάζονταν μόνον οι 2.000³⁵ από αυτούς οι 1.000 στις αγροτικές φυλακές και οι υπόλοιποι στις άλλες κλειστές φυλακές κυρίως σε βοηθητικές³⁵ και όχι παραγωγικές εργασίες (Έκθεση για την κατάσταση στις

---

35. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι βοηθητικές εργασίες που σχετίζονται με την καθημερινότητα της φυλακής αποτελούν μικρό ποσοστό των προσφερόμενων θέσεων εργασίας. Αναφέρεται ότι, π.χ., στην Ολλανδία μόνο το 1/4 του συνόλου των θέσεων αφορούσε βοηθητικές εργασίες, ενώ η έμφαση του Σωφρονιστικού Συστήματος δίδεται στις παραγωγικές εργασίες που εκτελούνται από κρατουμένους είτε για λογαριασμό ιδιωτών, είτε για λογαριασμό του Δημοσίου (Έκθεση για την κατάσταση στις Ελληνικές Φυλακές, 1994, σ. 24).

Ελληνικές Φυλακές, 1994, σ. 24). Επειδή οι εργασίες αυτές δεν αμείβονται, χρησιμεύουν περισσότερο ως απασχόληση και μέσο μείωσης της ποινής, με τον ευεργετικό υπολογισμό των ημερών.

Αλλά και σήμερα η κατάσταση δεν έχει βελτιωθεί. Με βάση στοιχεία πρόσφατης έρευνας, από τους 2.078 κρατούμενους, που ήταν παρόντες την 14η Φεβρουαρίου του 2005 στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού, η μεγάλη πλειονότητα (περίπου 80%) δεν είχε εργαστεί ούτε μία ημέρα με ευεργετικό υπολογισμό, κατά τη διάρκεια της κράτησης του στη Φυλακή Κορυδαλλού ή σε οποιαδήποτε άλλη φυλακή της χώρας κρατήθηκε στο παρελθόν (Αλοσκόφης, 2005, σ. 44). Από την ίδια έρευνα προέκυψε ακόμα ότι το 14% του συνόλου των κρατουμένων είχε εργαστεί από 1-300 ημέρες, το 3,6% είχε εργαστεί από 301-600 ημέρες και μόλις το 1,6% είχε εργαστεί από 601-900 ημέρες με ευεργετικό υπολογισμό, ενώ μόνο το 1% του συνόλου των κρατουμένων είχε εργαστεί πάνω από 900 ημέρες (Αλοσκόφης, 2005, σ. 44).

Όσον αφορά τις γυναίκες κρατούμενες, η σημαντική λειτουργία που επιτελούν οι βοηθητικές εργασίες κατά τη διάρκεια της φυλάκισης είναι ότι συμβάλλουν στη μείωση του χρόνου έκτισης της ποινής, ενώ ταυτόχρονα προσφέρουν και ψυχολογικό όφελος, ως απασχόληση, που κρατά το μυαλό μακριά από τα δεινά της φυλάκισης.

Ως προς τη χρησιμότητα της εργασίας στη φυλακή για την επαγγελματική αποκατάσταση μετά την αποφυλάκιση, οι περισσότερες κρατούμενες πιστεύουν ότι δεν μπορεί να τις βοηθήσει, γιατί δεν τους προσφέρει κάποια ειδική γνώση ή δεξιότητα³⁶, ενώ μόνον λίγες πιστεύουν ότι μπορεί να τους είναι χρήσιμη, γιατί έμαθαν μία τέχνη, όπως στην περίπτωση αυτών που εργάστηκαν στο ταπητουργείο (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 145).

Εκτός από τις εργασίες που προαναφέρθηκαν, ένα άλλο είδος εργασίας στις γυναικείες φυλακές είναι η κατασκευή χειροτεχνημάτων. Πολλές γυναίκες που ρωτήθηκαν σε σχετική έρευνα δήλωσαν ότι ασχολούνται με το πλέξιμο, το κέντημα, τη ζωγραφική, το κόσμημα. Πρόκειται για ασχολίες που κάποιες είχαν και πριν τη φυλάκισή τους, ενώ άλλες απέκτησαν κατά τη διάρκεια της φυλάκισης. Σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχει μικρό οικονομικό όφελος³⁷ από την πώληση των χειροτεχνημάτων, ενώ για άλλες είναι

---

36. Ήδη από τη δεκαετία του 1980, από στοιχεία ανάλογης έρευνας σε ανδρικές φυλακές, είχε επίσης προκύψει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των κρατουμένων δεν θεωρούσε ότι η εργασία που έκαναν στη φυλακή θα μπορούσε να τους φανεί χρήσιμη για την επαγγελματική τους αποκατάσταση μετά την αποφυλάκιση (Βλ. Ανδρίτσου κ.ά., 1988, σ.257).

37. Οι περισσότερες γυναίκες βιώνουν, μετά τον εγκλεισμό τους, ραγδαία επιδείνωση της

απλά μία ασχολία για τον ελεύθερο χρόνο (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 146).

Συνοψίζοντας, οι περισσότερες εργασίες με ευεργετικό υπολογισμό μέσα στις γυναικείες φυλακές σε ελάχιστο βαθμό μπορούν να χρησιμεύσουν μετά την αποφυλάκιση για εξεύρεση εργασίας. Αυτό, όμως, πιθανόν να μπορούσαν να το προσφέρουν τα προγράμματα που λειτουργούν στο χώρο των φυλακών.

5.2. Προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης

Τα πρώτα προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης λειτούργησαν στις ελληνικές φυλακές ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, με κύριο στόχο τους τη διευκόλυνση της επαγγελματικής επανένταξης των κρατουμένων μετά την απόλυσή τους.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με πρωτοβουλία του Υπουργείου Δικαιοσύνης και την οικονομική στήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εντατικοποιήθηκε ο σχεδιασμός τέτοιων προγραμμάτων που απευθύνονταν σε κρατούμενους-ες των ελληνικών φυλακών, αλλά και σε αποφυλακισμένους. Φορείς, όπως η Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, ο ΟΑΕΔ, το ΕΛΚΕΠΑ, κ.ά., δραστηριοποιήθηκαν κατά καιρούς τόσο στις ανδρικές όσο και στις γυναικείες φυλακές για την υλοποίηση προγραμμάτων σε αντικείμενα της ειδικότητάς τους.

Τα κριτήρια επιλογής των αντικειμένων των προγραμμάτων, λίγες φορές βασίζονται στη διερεύνηση των ενδιαφερόντων και των αναγκών των ίδιων των κρατουμένων. Αναγκαστικά περιορίζονται από την κατάσταση των φυλακών, από πλευράς υποδομής και διαθέσιμων χώρων. Ο συνωστισμός δυσκολεύει την πραγματοποίηση προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης, κυρίως όταν οι αίθουσες που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν για εργαστήρια, χρησιμοποιούνται κατ' ανάγκη για τη διαμονή των κρατουμένων, ή/και τους έχουν αφαιρεθεί (όπως, π.χ., στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού) για άλλες χρήσεις (όπως για τη λειτουργία δικαστηρίων, κ.λπ.).

οικονομικής τους κατάστασης, έτσι ώστε να δηλώνουν ότι η επιβίωσή τους εξαρτάται αποκλειστικά από τη στήριξη του στενού τους περιβάλλοντος. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέσα στη φυλακή είναι απολύτως απαραίτητα κάποια έξοδα για προσωπικά είδη τουαλέτας και προσωπικής καθαριότητας, στα οποία πολλές φορές οι κρατούμενες αδυνατούν να αντεπεξέλθουν (Καρύδης κ.ά., 2005, σ. 60).

Τα κριτήρια επιλογής των αντικειμένων περιορίζονται και από το μορφωτικό επίπεδο των κρατουμένων. Μεταξύ των γυναικών κρατουμένων, το επίπεδο αυτό είναι αρκετά χαμηλό, αφού η πλειονότητα είναι απόφοιτες στοιχειώδους εκπαίδευσης³⁸ και υπάρχει ικανός αριθμός από γυναίκες τελείως αγράμματες (κυρίως Τσιγγάνες μεγαλύτερης ηλικίας).

Τα κριτήρια επιλογής, επίσης, συνήθως δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας, στην οποία και θα ενταχθούν οι εκπαιδευόμενοι μετά την αποφυλάκισή τους.³⁹

Στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού λειτούργησαν πριν το 1995, σποραδικά, εκπαιδευτικά προγράμματα για απασχόληση των γυναικών κρατουμένων, που σχετίζονταν περισσότερο με αναψυχή και διάθεση του ελεύθερου χρόνου, παρά με επαγγελματική κατάρτιση, όπως, π.χ., προγράμματα σχετικά με την τέχνη της ανθοδετικής, τη ζωγραφική, το θέατρο, τη γυμναστική, κ.λπ. (Άλλωστε για τα προγράμματα αυτά δεν προβλεπόταν αμοιβή, ούτε ευεργετικός υπολογισμός των ημερών ποινής).

Παράλληλα, όμως, την ίδια χρονική περίοδο λειτούργησαν δύο προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης α) στην ταπητουργία και κιλιμπουαία (πρόγραμμα επαναλαμβανόμενο διαρκώς), και β) στην κατασκευή ψευδοκοσμηματος (επαναλαμβανόμενο και διακοπτόμενο), που και τα δύο προέβλεπαν μικρό οικονομικό βοήθημα καθώς και ευεργετικό υπολογισμό των ημερών ποινής (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 278, πίνακες, 3 και 4).

Κατά τη διάρκεια του 2006, στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού λειτούργησαν σε καθημερινή βάση, με ευεργετικό υπολογισμό, αλλά χωρίς αμοιβή, και με φορέα υλοποίησης το Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων του Υπουργείου Παιδείας, τα εξής εκπαιδευτικά προγράμματα:

- 1. ΙΕΚ Ζαχαροπλαστικής:** Λειτουργεί για δύο εξάμηνα. Απευθύνεται σε όσες έχουν τελειώσει το Γυμνάσιο. Το παρακολουθούν 20 περίπου κρατούμενες. (Το 2007 δεν θα λειτουργήσει και θα αντικατασταθεί από Τμήμα εκμάθησης ηλεκτρονικών υπολογιστών).
- 2. Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας:** Λειτουργεί για δύο εξάμηνα. Είναι Γυμνάσιο και απευθύνεται σε όσες έχουν τελειώσει το Δημοτικό ή και κάποιες

---

38. Βλ. Θανοπούλου Μ. κ.ά., 1997, σ. 292, Πίνακας 16, καθώς και Χατζή και Μαργαρώνη, 2000, σ. 158.

39. Βλ. δύο έρευνες που διερευνούν την αγορά εργασίας, στην περιοχή της Αττικής (Παρασκευόπουλος και Σπινέλλη, 1995), καθώς και στη Βόρεια Ελλάδα (Παρασκευόπουλος κ.ά., 1994).

τάξεις του Γυμνασίου, χωρίς να έχουν πάρει απολυτήριο. Το παρακολουθούν 20 περίπου κρατούμενες.

3. **Τμήμα Εκμάθησης της Ελληνικής Γλώσσας:** Λειτουργεί για δύο εξάμηνα. Απευθύνεται σε αναλφάβητες και αλλοδαπές. Το παρακολουθούν περίπου 25 γυναίκες (κυρίως Τσιγγάνες και αλλοδαπές).
4. **Μαθήματα Λυκείου:** Όσες κρατούμενες έχουν απολυτήριο Γυμνασίου και θέλουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο Λύκειο μπορούν να ενταχθούν στο πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας, ως κατ' οίκον διδασκείσες. Σύμφωνα με τη διαδικασία που τηρείται, η Κοινωνική Υπηρεσία της φυλακής υποβάλλει αίτηση που εγκρίνεται από το Υπουργείο Παιδείας και οι μαθήτριες εγγράφονται στο πλησιέστερο Λύκειο της περιοχής της φυλακής. Η Κοινωνική Λειτουργός έρχεται σε επαφή με τους καθηγητές, οι οποίοι έρχονται στη φυλακή, γνωρίζουν τη μαθήτρια και την εφοδιάζουν με τα απαραίτητα βιβλία της ύλης της τάξης της. Η κοινωνική λειτουργός και η μαθήτρια ενημερώνονται για τις ημερομηνίες των εξετάσεων και η τελευταία, με έγκριση εκπαιδευτικής άδειας και συνοδευόμενη από φύλακα, πηγαίνει και δίνει εξετάσεις. Καθώς ο Σωφρονιστικός Κώδικας επιτρέπει τις σπουδές δι' αλληλογραφίας σε ΑΕΙ και ΤΕΙ, δύο κρατούμενες παρακολουθούν ήδη το Ανοικτό Πανεπιστήμιο και με εκπαιδευτική άδεια πηγαίνουν και δίνουν εξετάσεις.

Εκτός, όμως, των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού λειτουργούν και τρία παραγωγικά προγράμματα κατάρτισης, τα δύο με αμοιβή και όλα με ευεργετικό υπολογισμό, που είναι τα εξής:

1. **Το Ταπητουργείο:** Το μακροβιότερο και σε διαρκή βάση πρόγραμμα των γυναικείων φυλακών. Ιδρύθηκε για πρώτη φορά μέσα στη φυλακή το 1969, από την τότε Βασιλική Πρόνοια, η οποία μετεξελίχθηκε αργότερα σε Εθνικό Οργανισμό Πρόνοιας (ΕΟΠ) και σήμερα έχει μετονομαστεί σε Οργανισμό Κοινωνικής Φροντίδας. Στο ταπητουργείο οι κρατούμενες εκπαιδεύονται και κατασκευάζουν χαλιά και κιλίμια, αμείβονται δε από τον Οργανισμό με το τετραγωνικό μέτρο, ανάλογα με τα μέτρα που κατασκευάζουν. Ο Οργανισμός κατόπιν πουλά στις εκθέσεις του τα χαλιά, στις τιμές που αυτός επιλέγει, αλλά η κρατούμενη δεν έχει τίποτα να ωφεληθεί από το κέρδος. Συνήθως το παρακολουθούν ή εργάζονται σε αυτό κρατούμενες με μακρόχρονες ποινές, γιατί η εκπαίδευση διαρκεί αρκετούς μήνες, όπως επίσης και κάποιες αλλοδαπές που δεν έχουν επισκεπτήριο.
2. **Το Εργαστήρι Ζωγραφικής:** Με μαθήματα ζωγραφικής από εκπαιδευτρια ζωγράφο, απασχολούμενη από το Υπουργείο Δικαιοσύνης. Οι κρατούμενες μαθαίνουν να ζωγραφίζουν πίνακες και διάφορα άλλα αντικεί-

μενα. Τα υλικά παραχωρούνται από τη φυλακή και η κρατούμενη αμείβεται για την εργασία της. Οι πίνακες εκτίθενται σε διάφορες εκθέσεις που οργανώνει το Υπουργείο Δικαιοσύνης ή ο Δικηγορικός Σύλλογος, και, αν πουληθούν, η κρατούμενη ωφελείται και το τίμημα, αφού όμως της παρακρατηθεί από τη φυλακή το 5% για την αξία των υλικών που της χορηγήθηκαν. Και, τέλος,

- 3. Το Εργαστήρι Κοσμήματος:** Το πρόγραμμα αυτό οργανώνεται από το ΚΕΘΕΑ και απευθύνεται μόνο στις τοξικομανείς κρατούμενες. Τις εκπαιδεύει στην κατασκευή κοσμήματος και το παρακολουθούν περίπου 20 άτομα. Το εργαστήρι εκπαιδεύει, αλλά δεν πουλά τα κοσμήματα, γιατί λειτουργεί ως προκοινότητα μέχρι οι κρατούμενες να αποφυλακιστούν, και όσες το επιθυμούν κατόπιν να ενταχθούν στην Κοινότητα του ΚΕΘΕΑ.

Στις γυναικείες φυλακές δραστηριοποιούνται και εθελοντικοί φορείς και μη κυβερνητικές οργανώσεις, που προσφέρουν υποστήριξη στις κρατούμενες σε εβδομαδιαία βάση. Ανάμεσά τους η «Άρσις», που τις απασχολεί με μαθήματα χειροτεχνίας, οι θρησκευτικές οργανώσεις «Ζωή» και «Σωτήρας», αλλά και οι «Ναρκομανείς Ανώνυμοι», καθώς και η οργάνωση «18 άνω». Ακόμη, ο ιδιωτικός φορέας «Κέντρο Ζωής» επισκέπτεται και φροντίζει τις δυο-τρεις γυναίκες, φορείς του AIDS, που βρίσκονται σήμερα κρατούμενες, και θα συνεχίσει να τους παρέχει βοήθεια με φάρμακα και παραχώρηση στέγης και μετά την αποφυλάκισή τους.

Το όφελος που προκύπτει για τις κρατούμενες από τα προγράμματα είναι ότι οι εκπαιδευόμενες έχουν μικρή οικονομική ενίσχυση, επωφελούνται του ευεργετικού υπολογισμού για τις ημέρες της εκπαίδευσής τους, απασχολούνται άμεσα στη φυλακή και, λίγες νομίζουμε, αποκτούν κάποια επαγγελματικά εφόδια που μπορεί να τους χρησιμεύσουν αργότερα στην αντιμετώπιση της αγοράς εργασίας, όπως, π.χ., η δουλειά στο ταπητουργείο (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 167).

Οι αδυναμίες, από την άλλη μεριά, των προγραμμάτων, που κατά καιρούς λειτούργησαν στις γυναικείες φυλακές, είναι ότι τα περισσότερα λειτουργούν αποσπασματικά, δηλαδή δεν εξασφαλίζεται η συνέχειά τους και η αποτελεσματικότητά τους είναι περιορισμένη, αφού δεν συνδέονται άμεσα με την αγορά εργασίας.

Ειδικότερα, τα προγράμματα είναι λίγα σε αριθμό (με τη δικαιολογία του μικρού αριθμού γυναικών κρατουμένων), απευθύνονται σε μικρό αριθμό κρατουμένων (λόγω έλλειψης διαθέσιμων χώρων, εργαστηρίων, προσωπικού, οργάνωσης, ενημέρωσης κ.λπ.), διακόπτονται συχνά για μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα (λόγω έλλειψης χρημάτων ή εκπαιδευτριών), δεν

οχεδιάζονται με βάση την αγορά εργασίας με συνέπεια να μην προετοιμάζονται τις κρατούμενες για εξεύρεση εργασίας μετά την αποφυλάκισή τους, και, τέλος, δεν συνεχίζονται κάποια από αυτά και μετά την αποφυλάκιση, ώστε να ολοκληρώνεται η διαδικασία εκπαίδευσης και μετά τη λήξη της ποινής (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ. 166 και επ.)

5.3. Αποφυλάκιση-Μετασωφρονιστική μέριμνα

Η επιτυχία της επανένταξης δεν κρίνεται μόνο από τις συνθήκες κράτησης, την εργασία, τα προγράμματα κατάρτισης και την επαφή με την κοινωνία, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης. Κρίνεται και από την αποτελεσματική μετασωφρονιστική φροντίδα που παρέχεται από την Πολιτεία μετά την αποφυλάκιση.

Οι κρατούμενες γυναίκες, μετά την αποφυλάκισή τους, έχουν να αντιμετωπίσουν σειρά από προβλήματα που δυσχεραίνουν τόσο την κοινωνική όσο και την επαγγελματική τους επανένταξη, έτσι ώστε κάποιες να τη θεωρούν την πλέον δύσκολη περίοδο της ζωής τους. Τα προβλήματα αυτά σχετίζονται με τη μετάβαση από τη ζωή της φυλακής στη ζωή μέσα στην κοινωνία και εξειδικεύονται σε οικονομικά, ψυχολογικά και κοινωνικά προβλήματα.

Η απομάκρυνση από την αγορά εργασίας για μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα, η έλλειψη εξειδίκευσης των περισσότερων γυναικών αλλά και η έλλειψη αυτοπεποίθησης εξαιτίας του ιδρυματισμού επιδεινώνουν τη θέση των πρώην κρατούμενων και τις καθιστούν λιγότερο ανταγωνιστικές στην επίδιξη απασχόλησης, σε σχέση με τους άλλους άνεργους.⁴⁰

Οι περισσότερες, λοιπόν, αντιμετωπίζουν προβλήματα επαγγελματικής αποκατάστασης, επανασύνδεσης με τον εργασιακό τους χώρο ή την πελατεία τους, ενώ συχνά έχουν προβλήματα επανασύνδεσης με την οικογένειά τους, ανάκτησης της μητρικής εξουσίας με παιδιά που έχουν μεγαλώσει μακριά τους ή διαλυμένες οικογένειες, κυρίως μετά από μακροχρόνιες ποινές. Όσες γυναίκες αντιμετωπίζουν πρόβλημα εξάρτησης από ουσίες, πριν την άσκηση οποιασδήποτε εργασίας, έχουν να διανύσουν τη θεραπευτική διαδι-

---

40. Η σημαντική αύξηση του έγκλειστου πληθυσμού, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη, μπορεί βραχυπρόθεσμα να μειώνει τεχνητά τα ποσοστά ανεργίας, αφού αφαιρεί από τις στατιστικές ένα σημαντικό τμήμα ανθρώπων που αναζητούν εργασία μακροπρόθεσμα, όμως, τα ενισχύει, αφού καθιστά περισσότερο δύσκολο να βρουν απασχόληση όσοι έχουν παραμείνει κάποιο χρονικό διάστημα στη φυλακή (Waquant, 2001, σ. 189).

κασία της απεξάρτησης, που προηγείται αλλά και είναι συχνά μακροχρόνια και γεμάτη οπισθοδρομήσεις (Θανοπούλου κ.ά., 1998, σ. 23).

Για το πρώτο χρονικό διάστημα μετά την αποφυλάκιση, πολλές γυναίκες αντιμετωπίζουν και προβλήματα στέγης. Ακόμα πολύ σοβαρά κωλύματα στη διαδικασία της κοινωνικής και επαγγελματικής επανένταξης αποτελούν το στίγμα και η περί ποινικού μητρώου νομοθεσία. Στις προσπάθειές τους για εξεύρεση εργασίας, οι πρώην κρατούμενες έχουν να αντιμετωπίσουν τον κοινωνικό στιγματισμό και την επιφυλακτικότητα των εργοδοτών αλλά και την υπάρχουσα νομοθεσία περί ποινικού μητρώου, η καθαρότητα του οποίου αποτελεί προϋπόθεση για τη χορήγηση άδειας εξασκήσεως ορισμένων επαγγελμάτων ή διορισμού στο Δημόσιο.

Μια κρατική κοινωνική πολιτική που επανεντάσσει και θέλει να διατηρεί τους πρώην κρατούμενους στη νόμιμη αγορά εργασίας, αποτρέποντάς τους από τη διαρκή επαναφορά στο σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης (δηλαδή της υποτροπής), πρέπει να διαμορφώνει ανάλογα και τις περί ποινικού μητρώου⁴¹ διατάξεις, που επηρεάζουν αρνητικά την προσπάθεια των πρώην κρατουμένων για επαγγελματική αποκατάσταση (Νικολόπουλος, 2005, σ. 111).

Παρόλα αυτά, η μετασφρονιστική προστασία στη χώρα μας, τόσο για τους άνδρες, όσο και για τις γυναίκες, βρίσκεται ακόμα σε εμβρυακό στάδιο.⁴² Το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του σφρονιστικού συστήματος στη χώρα μας έχει συμβάλει σημαντικά στην περιπλοκή του ζητήματος, κυρίως για τους παρακάτω λόγους:

Δέκα χρόνια μετά τη θέση σε ισχύ του Κώδικα Μεταχείρισης Κρατουμένων (δηλαδή του προηγούμενου Σφρονιστικού Κώδικα, βλ. Ν. 1851/1989), ψηφίστηκε ο ισχύων σήμερα Σφρονιστικός Κώδικας (Ν. 2776/1999). Στις γενικές αρχές του προηγούμενου Κώδικα η φροντίδα για την κοινωνική επανένταξη αποτέλεσε καθήκον της Πολιτείας, αλλά η έκδοση του προεδρικού

---

41. Για τον Μ. Φουκώ, η ύπαρξη ποινικού μητρώου καταρρίπτει άμεσα το επιχείρημα της φυλακής ως χώρου αναμόρφωσης, καταδικάζει τους πρώην κρατούμενους στην ανεργία, στην αυθαιρεσία των εργοδοτών και στις δουλειές με τη μεγαλύτερη εκμετάλλευση, καταλήγοντας στο ότι με το ποινικό μητρώο δεν υπάρχει απελευθέρωση (από τη φυλακή), υπάρχει μόνο αναστολή (Φουκώ, 1999, σ. 31).

42. Τη δεκαετία του 1990 λειτούργησαν μερικά αξιόλογα προγράμματα προς την κατεύθυνση της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην κρατουμένων από την ΓΓΛΕ, το ΕΛΚΕΠΑ, κάποιους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τον ΟΑΕΔ, την εταιρεία «Άροις», το Συνεταιρισμό Αποφυλακισμένων Γυναικών για το κόσμημα, που, όμως, δεν επαρκούσαν.

διατάγματος που προέβλεπε τη δημιουργία και λειτουργία Κέντρου Προστασίας Αποφυλακισμένων για την υλοποίηση αυτής της φροντίδας, ουδέποτε πραγματοποιήθηκε. Λόγω έλλειψης κατάλληλης υλικοτεχνικής υποδομής και ανεπάρκειας εξειδικευμένου προσωπικού, η διάταξη αυτή έμεινε ανενεργή, όπως και άλλοι καινοτόμοι θεσμοί (π.χ., οι εναλλακτικές ποινές, κ.λπ.), του προηγούμενου Κώδικα ο οποίος, άλλωστε, ουδέποτε εφαρμόστηκε σε όλη του την έκταση (Γιοβάνογλου, 2006, σ. 225 και επ.).

Ο σημερινός Σωφρονιστικός Κώδικας, στο κεφάλαιο που αφορά τη μετασωφρονιστική μέριμνα (δωδέκατο κεφάλαιο), επαναδιατυπώνει, κατά κάποιον τρόπο, την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά για την ομαλή επάνοδο του κρατουμένου «στο κοινωνικό, επαγγελματικό και οικογενειακό περιβάλλον». Ορίζει δε την ίδρυση ν.π.ι.δ., με την επωνυμία «ΕΠΑΝΟΔΟΣ», με σκοπό «την επαγγελματική κατάρτιση και αποκατάσταση, την οικονομική συμπαράσταση και τη σταδιακή κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων»⁴³ (άρθρα 81-82, Σωφρ. Κ.).

Σύμφωνα με το προεδρικό διάταγμα 300/2003, η «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» έχει επιφορτιστεί με πληθώρα αρμοδιοτήτων που αφορούν την εξεύρεση εργασίας, τη στέγαση, την οικονομική βοήθεια και την ψυχολογική και κοινωνική στήριξη των αποφυλακισμένων.

Ωστόσο, οκτώ χρόνια μετά τη θέση σε ισχύ του σημερινού Σωφρονιστικού Κώδικα, η ιστορία μοιάζει να επαναλαμβάνεται. Η θέσπιση προωθημένων διατάξεων, που, όμως, ουδέποτε εφαρμόζονται στην πράξη, αποτελεί συνηθισμένη πρακτική, όσον αφορά το σωφρονιστικό σύστημα στη χώρα μας.

Η λειτουργία του ιδρύματος «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» και των ξενώνων για αποφυλακισμένους, που συνδέονται μαζί του, αναμένονται μέχρι σήμερα, ενώ έχουν εκφραστεί στη θεωρία σοβαρές επιφυλάξεις για τα προβλήματα που θα προκύψουν στην πράξη τόσο από τη γραφειοκρατία, όσο και από την έλλειψη υποδομών (Γιοβάνογλου, 2006, σ. 237 και επ.).

Άλλα μέτρα για την μεταϊδρυματική υποστήριξη των αποφυλακισμένων είναι:

- Το μικρό οικονομικό επίδομα, ίσο με 45 ημερομίσθια, που συνεχίζει μέχρι σήμερα να καταβάλλει (σε τρεις δόσεις) ο ΟΑΕΔ, σε άπορα αποφυλακισμένα άτομα, με εισήγηση της Κοινωνικής Υπηρεσίας της Φυλακής, μετά την απόλυσή τους.

---

43. Για τη σύσταση και λειτουργία του ιδρύματος «ΕΠΑΝΟΔΟΣ», εκδόθηκε σχετικό προεδρικό διάταγμα το Νοέμβριο του 2003 για την οργάνωση, όμως, και τη στελέχωσή του τίποτε δεν έχει ακόμα γίνει στην πράξη και η ρύθμιση παραμένει ανενεργή (Γιοβάνογλου, 2006, σ. 234).

- Τα συνεχιζόμενα προγράμματα του ΟΑΕΔ, για επιδότηση των εργοδοτών που προσλαμβάνουν στην εργασία τους πρώην κρατούμενους.
- Καθώς και τα προγράμματα επιδότησης νέων ελευθέρων επαγγελματιών, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και 150 θέσεις που απευθύνονται σε αποφυλακισμένους, για τη δημιουργία ατομικών και εταιρικών επιχειρήσεων. (Η ονομασία του προγράμματος είναι «Πρόγραμμα επιδότησης νέων θέσεων εργασίας και νέων ελευθέρων επαγγελματιών για την ένταξη στην αγορά εργασίας ανέργων ατόμων με αναπηρίες, απεξαρτημένων, αποφυλακισμένων, νεαρών παραβατικών ατόμων ή νεαρών ατόμων που βρίσκονται σε κοινωνικό κίνδυνο»).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν, γίνεται φανερό ότι τόσο η οικογενειακή συμφιλίωση όσο και η εν γένει κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη των γυναικών κρατουμένων αποτελεί ένα δύσκολο και πολύπλοκο εγχείρημα.

Η φυλάκιση επιφέρει σοβαρό ρήγμα στις σχέσεις των κρατουμένων με τις οικογένειές τους και το ευρύτερο κοινωνικό και επαγγελματικό τους περιβάλλον. Οι συνέπειες του εγκλεισμού, κοινωνικές (εξαιτίας του στίγματος), ψυχολογικές (λόγω του άγχους και του ιδρυματισμού) και οικονομικές (εξαιτίας της απομάκρυνσης από την αγορά εργασίας, του στίγματος και της ύπαρξης ποινικού μητρώου), παραπέμπουν σε μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού.

Η προετοιμασία της επανένταξης με βάση ένα νομοθετικό πλαίσιο με καινοτόμους θεσμούς που δεν εφαρμόζονται (π.χ. ημελεύθερη διαβίωση), με δεδομένες τις περιγραφείσες συνθήκες κράτησης (κυρίως λόγω του υπερπληθυσμού), τις δυσκολίες στην επικοινωνία με τον έξω κόσμο (ιδιαίτερα των μητέρων με ανήλικα παιδιά), τις περιορισμένες θέσεις εργασίας (για δραστηριοποίηση και μείωση της ποινής) και την ανεπάρκεια προγραμμάτων κατάρτισης και εκπαίδευσης (για την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων σύμφωνα με την αγορά εργασίας) κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, αλλά και η σχεδόν ανύπαρκτη μετασφρονιστική προστασία μετά την αποφυλάκιση δυσχεραίνουν τους όρους επανόδου στην κοινωνία.

Οι προτάσεις μας επομένως μπορούν να τείνουν προς τρεις κατευθύνσεις:

Α. την όσο το δυνατόν μειωμένη χρήση της στερητικής της ελευθερίας ποινής, δηλαδή της φυλάκισης, και το άνοιγμα της φυλακής στην έξω κοινωνία, με τη διευρυμένη λειτουργία θεσμών, όπως των άδειών εξόδου (ιδιαίτερα για μητέρες κρατούμενες), η υπό όρο απόλυση, το συχνό και χωρίς περιορισμούς στα πρόσωπα επισκεπτήριο, την τακτική είσοδο στη φυλακή προσώπων και ομάδων στήριξης, τη διοργάνωση ψυχαγωγικών εκδηλώσεων και διαλέξεων κ.λπ.,

Β. την καλύτερευση των όρων διαβίωσης μέσα στη φυλακή, όταν η στερητική της ελευθερίας ποινή είναι απολύτως αναγκαία, σε συνδυασμό με το σεβασμό των δικαιωμάτων των κρατούμενων, και

Γ. τη λειτουργία στη φυλακή προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης και εκπαίδευσης από εξειδικευμένους φορείς που να υποστηρίζουν, να εκπαιδεύουν και να καταρτίζουν τις κρατούμενες, με σκοπό τη διευκόλυνση της κοινωνικής και επαγγελματικής τους επανένταξης, προγράμματα τα οποία να συνεχίζονται και μετά την αποφυλάκιση.

Ειδικότερα προτείνουμε:⁴⁴

Α. Η φυλάκιση να παραμένει ως ποινή μόνο για σοβαρά αδικήματα. Οι εναλλακτικοί τρόποι έκτισης της στερητικής της ελευθερίας ποινής μπορούν να εφαρμόζονται για λιγότερο σοβαρά αδικήματα. Η κοινωφελής εργασία, η τμηματική έκτιση της ποινής, η ημιελεύθερη διαβίωση προβλέπονται ήδη από το Σωφρονιστικό Κώδικα (άρθρα 60, 63 και 64 Σωφρ. Κ.), αλλά δεν εφαρμόζονται στην πράξη. Το Υπουργείο Δικαιοσύνης είναι το πλέον αρμόδιο για τη δημιουργία και λειτουργία των φορέων που θα υποστηρίξουν την ευρεία χρήση των εναλλακτικών ποινών· οι πρακτικές αυτές θα μείωναν και τον πληθυσμό των φυλακών.

Η λειτουργία δομών ημιελεύθερης διαβίωσης, όπου οι κρατούμενες διαμένουν σε αυτές, αλλά εργάζονται έξω, κατά τη διάρκεια της ημέρας, θα ήταν καταλληλότερη για τις μητέρες με ανήλικα παιδιά. Ιδιαίτερα δε, για γυναίκες εγκύους ή μητέρες παιδιών κάτω των 3 ετών προτείνουμε να επιβάλλονται εναλλακτικές ποινές φυλάκισης, ακόμη και για σοβαρότερα αδικήματα.

Να ενεργοποιηθούν οι εναλλακτικές της στερητικής της ελευθερίας ποινές, όπως, π.χ., η τμηματική έκτιση της ποινής και της παροχής κοινωφελούς εργασίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού, από τότε που ψηφίστηκαν οι σχετικές διατάξεις, με τον παλιό Σωφρονιστικό Κώδικα του 1989, η κοινωνική εργασία εφαρμόστηκε για **τρεις μόνο κρατούμενες**, οι οποίες το ζήτησαν οι ίδιες, υποστηρίχθηκαν από την Κοινωνική Υπηρεσία της φυλακής, το αποδέχθηκε το δικαστήριο και με απόφασή του αποφυλακίστηκαν και προσέφεραν κοινωφελή εργασία στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και στον Ερυθρό Σταυρό, αντί να εκτίσουν ποινή φυλάκισης.

---

44. Τμήμα των παρακάτω προτάσεων έχει συμπεριληφθεί στην Έκθεση των Ε. Φρονίμου και Ε. Παπιά, με τίτλο «Κοινωνικός Αποκλεισμός των Γυναικών, Φυλακισμένες-Αποφυλακισμένες», που κατατέθηκε στο Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) το 2001.

Προτάσεις για μετά την αποφυλάκιση (μετασωφρονιστική μέριμνα)

– Παροχή βοήθειας για εξεύρεση εργασίας, σε συνεργασία με τον ΟΑΕΔ, το Υπουργείο Εργασίας ή άλλους φορείς.

– Λειτουργία προγραμμάτων για την επιχορήγηση θέσεων εργασίας για αποφυλακισμένους και την ευαισθητοποίηση του κοινού και των εργοδοτών. Τα ΜΜΕ θα μπορούσαν να συμβάλουν σημαντικά σε αυτό το τελευταίο.

– Συνέχιση κάποιων προγραμμάτων κατάρτισης που λειτούργησαν μέσα στη φυλακή με επιτυχία και μετά την αποφυλάκιση.

– Ενεργοποίηση των άρθρων 81 και 82 του Σωφρονιστικού Κώδικα για μετασωφρονιστική στήριξη με τη λειτουργία του ιδρύματος «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» που στοχεύει στην επαγγελματική αποκατάσταση, την οικονομική συμπαράσταση και την σταδιακή κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων, καθώς και με τη λειτουργία των προβλεπόμενων ξενώνων φιλοξενίας για διαμονή, τον πρώτο καιρό μετά την απόλυση, για όσες πρώην κρατούμενες έχουν πρόβλημα στέγης.

Β. Δημιουργία γυναικείων τμημάτων και σε άλλες φυλακές της χώρας, ώστε οι κρατούμενες να βρίσκονται κοντά στις οικογένειές τους και η επικοινωνία μαζί τους να είναι ευκολότερη και λιγότερο δαπανηρή.

– Επιστροφή στις γυναικείες φυλακές των χώρων που κατά καιρούς τους έχουν αφαιρεθεί για τη στέγαση δικαστηρίων κ.λπ., ώστε να αποκτήσουν οι γυναίκες έναν κοινό χώρο συγκέντρωσης, χώροι όπου μπορούν να λειτουργούν και τα εκπαιδευτικά προγράμματα και να αντιμετωπιστεί εν μέρει και το πρόβλημα του υπερπληθυσμού.

– Καλύτερη εκμετάλλευση των υπάρχοντων χώρων, ώστε το επισκεπτήριο να γίνεται σε πιο άνετο και ανθρώπινο περιβάλλον, χωρίς τζάμι και θόρυβο, και ειδικά διαμορφωμένες γωνιές με παιχνίδια για τα παιδιά που έρχονται να δουν τις μητέρες τους. Για το σκοπό της επίσκεψης των παιδιών, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ο παιδικός σταθμός που υπάρχει μέσα στη φυλακή.

– Διαχωρισμός των κρατούμενων και την απομάκρυνση των τοξικομανών και ψυχασθενών από τις φυλακές, ώστε να τους παρασχεθεί η θεραπευτική αγωγή που χρειάζονται από εξειδικευμένο προσωπικό.

– Αύξηση των θέσεων εργασίας με ευεργετικό υπολογισμό και αμοιβή και γενικά αύξηση της απασχόλησης μέσα στη φυλακή για την κάλυψη του ατελείωτου ελεύθερου χρόνου με δημιουργικό τρόπο, αλλά και μείωση των ποινών (λόγω ευεργετικού υπολογισμού).

– Παροχή ουσιαστικής ιατρικής περίθαλψης με μόνιμη απασχόληση ενός

γιατρού παθολόγου, ενός ψυχιάτρου, ενός γυναικολόγου και 2-3 τουλάχιστον νοσηλευτών.

– Αναβάθμιση της Κοινωνικής Υπηρεσίας των φυλακών, ώστε να συμπεριλάβει και γραφείο ψυχοκοινωνικής αλλά και νομικής υποστήριξης και πρόσληψη εξειδικευμένου προσωπικού, κυρίως ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών για την απαραίτητη στήριξη των κρατουμένων (ατομικά και σε ομάδες), καθώς και διευθέτηση των αιτημάτων τους, με αποφυγή της αθρόας χρήσης ψυχοφαρμάκων που γίνεται στη φυλακή. Όσες γυναίκες δεν έχουν εθιστεί σε παράνομες ουσίες πριν τη φυλάκισή τους, εθίζονται στη φυλακή σε νόμιμα ψυχοφάρμακα!

Γ. –Επιμόρφωση της διοίκησης των φυλακών σε θέματα οργάνωσης και διαχείρισης προγραμμάτων, ώστε να μπορεί να ανταποκρίνεται στο νέο ρόλο που επιφορτίζεται με τη λειτουργία των προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης μέσα στη φυλακή.

– Επιμόρφωση, επίσης, του προσωπικού φύλαξης, ώστε να μπορεί να συμμετέχει σε προγράμματα κατάρτισης των κρατουμένων, πράγμα που θα μείωνε τους ανταγωνισμούς των δύο ομάδων (κρατουμένων-φυλάκων) και θα μετέτρεπε τους φύλακες σε πιο ενεργούς συμμετόχους στα προγράμματα.

– Λειτουργία αθλητικών προγραμμάτων, κυρίως γυμναστικής, που συχνά ζητούν οι κρατούμενες. Επικεφαλής των προγραμμάτων αυτών θα μπορούσαν να τοποθετούνται εκπαιδευμένοι φύλακες.

– Λειτουργία ψυχαγωγικών προγραμμάτων μέσα στη φυλακή, με προβολές ταινιών και θεατρικές παραστάσεις.

– Λειτουργία προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης σε αντικείμενα του ενδιαφέροντος των γυναικών κρατουμένων, που να συνδέονται με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και να μπορούν να συνεχιστούν και μετά την αποφυλάκιση, ώστε να υπάρχουν δυνατότητες απορρόφησής τους από την ελεύθερη αγορά, π.χ., προγραμμάτων νοσηλευτικής, κομμωτικής κ.ά. ειδικοτήτων, που οι ίδιες οι κρατούμενες έχουν κατά καιρούς ζητήσει (Θανοπούλου κ.ά., 1997, σ.143).

Προτάσεις για τη διευκόλυνση της συμφιλίωσης με την οικογενειακή ζωή

– Προγράμματα για την υποστήριξη των κρατουμένων μητέρων με μικρά παιδιά για τυχόν ψυχολογικά, κοινωνικά και οικογενειακά προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Στήριξη της μητέρας κρατούμενης για τη διατήρηση της σχέσης με τα παιδιά της, την αποκατάσταση των πιθανώς ταραγμένων σχέσεων

μαζί τους και την ομαλή επανένταξη στην οικογένειά της μετά την απόλυσή της. Ακόμα, προγράμματα για τη διατήρηση της επικοινωνίας των μητέρων με τα ανήλικα παιδιά τους, με επιδότηση των εξόδων μεταφοράς και συνοδείας των παιδιών στη φυλακή, αλλά και με βελτιωμένη διαμόρφωση ορισμένων χώρων, ώστε το επισκεπτήριο με τα παιδιά και την οικογένεια να γίνεται με καλύτερους υλικούς όρους, σε τακτικότερα χρονικά διαστήματα και να έχει μεγαλύτερη διάρκεια. Η Κοινωνική Υπηρεσία και το εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό της φυλακής θα μπορούσε να συμβάλει αποφασιστικά σε αυτή τη συμφιλίωση, αν δεν αναλωνόταν, λόγω έλλειψης προσωπικού, τόσοσ πολύτιμος χρόνος σε γραφειοκρατικές δραστηριότητες.

– Φροντίδα για τη φύλαξη των παιδιών των αποφυλακισμένων μητέρων (με π.χ. προτεραιότητα σε δημόσιους παιδικούς σταθμούς), έτσι ώστε οι μητέρες να μπορούν να εργάζονται.

– Θεσμοθέτηση Οικογενειακού Διαμεσολαβητή που θα επιλαμβάνεται θεμάτων σχετικών με την προάσπιση των δικαιωμάτων της κάθε μορφής οικογένειας. Τέλος, προτείνουμε, στο πλαίσιο του παραπάνω θεσμού, τη σύσταση Δικτύου με αρμοδιότητα την υποστήριξη των οικογενειακών δεσμών, μέσα και έξω από τη φυλακή, και τη συμφιλίωση των οικογενειών των κρατουμένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Albrecht H. J., 2002, «Εξελίξεις στο σύγχρονο σωφρονισμό: Φυλακή και εγκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες», Επίμετρο στο Α. Χάιδου, *Το σωφρονιστικό σύστημα. Ζητήματα θεωρίας και πρακτικής*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Αλοσόφης Ουίλλιαμ, 2005, «Κοινωνική και ποινική κατάσταση των κρατουμένων στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού: Διαφορές ημεδαπών-αλλοδαπών». *Αδημοσίευτη εργασία* που υποβλήθηκε στο Κεντρικό Επιστημονικό Συμβούλιο Φυλακών του Υπουργείου Δικαιοσύνης ως υπηρεσιακή έκθεση, Αθήνα: Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού.
- Ανδρίτσου Α., Δασκαλάκη Κ., Κατσουγιάννη Κ., Παπαδοπούλου Π., Σινόπουλος Π., Τσαμπαρλή Δ. και Φρονίμου Ε., 1988, «Έρευνα: Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα. Προκαταρκτική Έκθεση της Ερευνητικής Ομάδας Εγκληματολογίας του ΕΚΚΕ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος 68Α.
- Βενιζέλος Ε., 2001, *Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001. Το κείμενο του Αναθεωρημένου Συντάγματος-Εισαγωγή-Ευρετήριο*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Γιοβάνογλου Σ., 2006, «Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων», *Κοινωνική Αρωγή και Ποινική Δικαιοσύνη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, τεύχος 2.
- Γεώργας Δ., Γκαρή Α., Μυλωνάς Κ., 2004, «Σχέσεις με συγγενείς στην ελληνική οικογένεια», στο Λ. Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Giddens A. (μτφρ. και επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης), 2002, *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Δασκαλάκη Η., Παπαδοπούλου Π., Τσαμπαρλή Δ. και Φρονίμου Ε., 2002, «Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός», *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, τόμος Α', Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Ερευνητικό Πρόγραμμα IPROSEC, www.iprosec.org.uk
- Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), 1950.
- Θανοπούλου Μ. και Μοσχοβού Β., 1998, *Εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία*

- αποφυλακισμένων και ανήλικων παραβατών. Διερεύνηση μιας βασικής διάστασης των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Θανοπούλου Μ., Φρονίμου Ε. και Τσιλιμιγκάκη Β., 1997, *Αποφυλακιζόμενες γυναίκες: Το δικαίωμα στην επαγγελματική επανένταξη*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδόσεις Σάκκουλα.
- Θανοπούλου Μ., Φρονίμου Ε. (στατιστ. επεξ. Παπλιάκου Β.), 2001, «Κρατούμενες μητέρες: Διερεύνηση ιδιαιτεροτήτων επανένταξης», *Αδημοσίευτη Έρευνα*.
- Καρύδης Β. (επιστ. υπεύθ.) και Ερευνητική Ομάδα, 2005, *Γυναίκες και ανθρωποκτονία: Έρευνα στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού*, Απρίλιος Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ).
- Καυταντζόγλου Ι., 2006, *Κοινωνικός αποκλεισμός: εκτός, εντός και υπό*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα.
- Κογκίδου Δ., 2004, «Μεταβολές της οικογενειακής οργάνωσης-Μονογονεϊκές οικογένειες: Μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα», στο Λ. Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Κουκουτσάκη Α. (επιμ.), 2006, *Εικόνες φυλακής*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Κουράκης Ν. (επιστ. υπευθ.) και Μηλιώνη Φ., 1995, «Έρευνα στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού», *Αδημοσίευτη εργασία*.
- Κουράκης Ν., Μηλιώνη Φ. και Ερευνητική Ομάδα Φοιτητών Νομικής Σχολής Αθηνών, 1995, *Έρευνα στις φυλακές. Α΄: Τα σωφρονιστικά καταστήματα ανήλικων Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας*, Αθήνα-Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλα.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., 1999, «Διαγενεακές σχέσεις στη σύγχρονη εποχή: Θεωρήσεις, τάσεις, πρακτικές. Συγκριτική επισκόπηση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 49-76, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., 2001, «Σύγχρονη οικογένεια, νέες φάσεις του κύκλου ζωής και οι διαγενεακές ανταλλαγές», στο Δ. Κογκίδου (επιμ.), *Οι οικογένειες στον 21ο αιώνα*, Πρακτικά ημερίδας του Διδασκαλείου «Δημήτρης Γληνός», στο ΠΤΔΕ του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Μαργαρίτης Λ. και Παρασκευόπουλος Ν. (επιμ.), 2003, *Σωφρονιστικός Κώδικας και συναφή κείμενα*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μηλιώνη Φ., 2006, «Γυναίκα και φυλακή», στο Ν. Κουράκης (επιμ.), *Έμφυλη εγκληματικότητα: ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μητροσύλη Μ., 1995, *Μελέτη της νομικής και κοινωνικής θέσης των ασθενών στο Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Αίβαλη.
- Μουσούρου Λ. Μ., 2004α, «Εισαγωγή», στο Λ. Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Μουσούρου Λ. Μ., 2004β, «Εργασία και οικογενειακή ζωή», στο Λ. Μ. Μουσούρου

- και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Μπάγκαβος Χ., 2004, «Δημογραφικές διαστάσεις των μεταβολών της οικογένειας», στο Λ. Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*: Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg.
- Νικολόπουλος Γ., 2005, «Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 118 Γ', Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Πανούσης Γ., 2003, «Συναισθηματική, οικογενειακή και ερωτική ζωή κρατούμενων γυναικών στην Ελλάδα. Μια έρευνα στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού», *Ποιν. Δικ.*, 6, τ.1.
- Παρασκευόπουλος Ν. και Σπινέλλη Κ., 1995, *Έρευνα για την επαγγελματική ένταξη των αποφυλακισμένων στην αγορά εργασίας της Αττικής*, Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παπαδογούλας Ν., 1996, «Μια φωνή εκ των ένδον: Κρατούμενοι και Δικαιώματα του Ανθρώπου», στο Κ. Δ. Σπινέλλη και Α. Τσήτσουρα (επιμ.), *Κρατούμενοι και Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.
- Παρασκευόπουλος Ν., Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Μπαϊρακτάρης Κ., 1994, *Δυνατότητες κατάρτισης στην ελεύθερη αγορά εργασίας στην Β. Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, ΓΓΛΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Πετρονώτη Μ., 1995, *Δίκτυα κοινωνικών σχέσεων: όψεις και αλληλεπιδράσεις με τη διαδικασία επαγγελματικής κινητικότητας. Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης, Μελέτη V*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Πλουμπίδης Δ., 1989, *Ιστορία της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα/Τρίαψις Λόγος 1.
- Σπινέλλη Κ. Δ., 1996, «Το πρόβλημα της υπέρ- και απο-φόρτωσης των ελληνικών φυλακών», στο Κ. Δ. Σπινέλλη και Α. Τσήτσουρα (επιμ.), *Κρατούμενοι και Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλα, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.
- Στρατηγάκη Μ., 2004, «Ατομικοί κύκλοι οικογενειακής ζωής», στο Λ. Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Συνήγορος του Πολίτη, 2005, *Ετήσια Έκθεση*.
- Wacquant L. (μετ. Κ. Διαμαντάκου), 2001, *Οι φυλακές της μιζέριας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Φουκώ Μ., 1999, *Ο Μεγάλος Εγκλεισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Μαύρη Λίστα.
- Φρονίμου Ε., 2000, «Γυναίκα και Φυλακή: Όψεις της ελληνικής πραγματικότητας», στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, Αφιέρωμα στη μνήμη του Ηλία Δασκαλάκη*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Φρονίμου Ε., 2005, «Άδειες κρατουμένων: Η κοινωνική διάσταση», στο Δ. Ζιώμας, κ.ά. (επιμ.), *Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Χάιδου Α., 2002, *Το σωφρονιστικό σύστημα. Ζητήματα θεωρίας και πρακτικής*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χατζή Χ. και Μαργαρώνη Α., 2000, «Η εγκληματικότητα των γυναικών στην Ελλάδα», *Αστυνομική Επιθεώρηση*, Μάρτιος.
- Ψήφισμα Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Α4 0369/1998.

Ξενόγλωσση

- Aries P., 1975, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris: «Coll. Points».
- Auvergnon P. et Guilleman C., 2006, *Le travail pénitentiaire en question*, La documentation Française.
- Foucault M., 1976, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris: Gallimard.
- Garland D., 2001, *The culture of control. Crime and social order in contemporary society*, Oxford: Oxford University Press.
- Gil-Robles A., 2006, «Sur le respect effectif des droits de l'Homme en France à l'attention du Comité des ministres et de l'Assemblée parlementaire», *Rapport du Commissaire aux droits de l'Homme du Conseil de l'Europe, CommDH, 2*.
- Institut National de la Statistique et des Etudes (INSEE), 2000, Doc. 706.
- Lazerges Ch., 2000, «Le défi de la réinsertion», *Archives de Politique Criminelle*, 22.
- Mauss M., 1950, «Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques», στο Μ. Mauss., *Sociologie et anthropologie*, Paris: Presses Universitaires de France, 1978.
- Mitrossilis M., 1991, «L'Histoire juridique de la "folie" en Grèce aux XIXe et XXe siècles. Institution et Lois», *Διδακτορική διατριβή*, Παρίσι.
- Parsons T., 1955, *Elements pour une Sociologie de l'Action*, Paris: Plon.
- Ricordeau G. (sous la direction de Chazel F.), 2003, «La solidarité familiale à l'épreuve de l'incarcération», *Mission de recherche Droit et Justice, Synthèse 101*.
- Symeonidou H. and Mitsopoulos G., 2003, «Union disruption in Greece», *International Journal of Sociology*, 33, 2.
- Tardu V., 1997, «Le travail en milieu carcéral: Essai d'un bilan», *RPDP (Revue Pénitentiaire et de Droit Pénal)*.
- Townhead De L., 2006, *Femmes en prison et enfants de mères emprisonnées: Développements récents dans le système de droit humains de Nations Unies*, Bureau Quaker auprès des Nations Unies.

